

ПВНЗ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

КАФЕДРА практичної психології та соціальних технологій

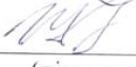
СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 053 Психологія
(шифр та назва)

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА Практична психологія
(назва)

**ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА
РОБОТА**

на тему:

Розвиток критичного мислення студентів у процесі навчання

Магістрантка
(підпис студента)

Шевчук Інга Анатоліївна
(прізвище, ім'я по-батькові студента)

Науковий керівник
(підпис наукового керівника)

Абрамян Н.Д., к. психол.н., доцент
(прізвище, ініціали, наукове звання і ступінь)

Допущено до захисту "12" листопада 2022 р.

Завідувач кафедри
(підпис)

Абрамян Н.Д., к. психол.н., доцент

Київ – 2022

ПВНЗ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

КАФЕДРА Практичної психології та соціальних технологій

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 053 Психологія

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА Практична психологія

ЗАВДАННЯ

на випускню кваліфікаційну магістерську роботу студентів:

Зиза Костянтин Вікторович
(прізвище, ім'я, по-батькові студента (ки))

1. **Тема роботи** Психологічні особливості подолання депресії засобами тілесно-орієнтованої терапії у підлітків

2. Затверджена наказом по університету від "26" 02 2022 р. № 90

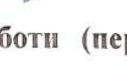
3. Цільова установка на вихідні дані до роботи

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей подолання депресії засобами тілесно-орієнтованої терапії у підлітків. Об'єктом дослідження є депресія і особливості її подолання у старшому підлітковому віці. Предметом дослідження виступають психологічні особливості подолання депресії засобами тілесно-орієнтованої терапії у підлітків

4. Перелік графічного матеріалу (з точним визначенням обов'язкових креслень) 3 рисунки та 3 таблиці

Гістаграмми — Прояви депресії в підлітковому віці (за методикою В. Жмурова), рівень тривожності підлітків (за методикою Дж. Тейлора), рівні ситуативної та особистісної тривожності підлітків (за методикою Ч. Спілберга)

5. Консультанти по роботі, із зазначенням розділів, що їх стосуються:

Розділ	Науковий керівник	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання отримав
Розділ 1	Максимов М.В.		
Розділ 2	Максимов М.В.		
Розділ 3	Максимов М.В.		

6. Зміст випускної кваліфікаційної магістерської роботи (перелік питань)

Тілесно-орієнтована терапія, як метод корекції депресивних розладів у підлітків; сутність вікових та індивідуально-психологічних особливостей

6. Зміст випускної кваліфікаційної магістерської роботи (перелік питань). Теоретично проаналізувати сутність та психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення особистості. Розглянути методичні засади розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання. Емпірично дослідити стан розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО, проаналізувати отримані результати. Запропонувати програму занять для розвитку критичного мислення студентів. визначити ефективність її впровадження.

7. Календарний план виконання випускної кваліфікаційної магістерської роботи

№ з/п	Назва етапів випускної кваліфікаційної магістерської роботи	Термін виконання етапів випускної кваліфікаційної магістерської роботи	
		За планом	Фактично
1.	Обрання теми випускної кваліфікаційної магістерської роботи (ВКМР)	01.08.22 – 05.08.22	04.08.22
2.	Опрацювання літератури та інших джерел для написання ВКМР	08.08.22 – 19.08.22	17.08.22
3.	Виконання 1 розділу ВКМР	22.08.22 – 16.09.22	15.09.22
4.	Виконання 2 розділу ВКМР	19.09.22 – 21.10.22	20.10.22
5.	Виконання 3 розділу ВКМР, висновки	24.10.22 – 18.11.22	16.11.22
6.	Передзахист ВКМР	28.11.22 – 02.12.22	01.12.22
7.	Проведення перевірки на плагіат ВКМР	28.11.22 – 02.12.22	28.11.22
8.	Відгук керівника, рецензія	02.12.22 – 05.12.22	05.12.22

8. Дата видачі завдання “03” серпня 2022 р.

Керівник
(підпис)

Абрамян Н.Д., к.психол.н., доцент

Завдання прийняв до виконання
(підпис)

Шевчук І.А.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ.....	9
1.1. Сутність і визначення критичного мислення у психологічній науці	9
1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у закладах вищої освіти.....	22
Висновки до розділу 1	41
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	43
2.1. Організація та проведення дослідження критичного мислення студентів.....	43
2.2. Аналіз результатів дослідження стану розвитку критичного мислення студентів	48
Висновки до розділу 2	55
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ.....	57
3.1. Програма занять з розвитку критичного мислення студентів та практичні рекомендації з її впровадження	57
3.2. Аналіз ефективності проведеної психологічної роботи з розвитку критичного мислення студентів	76
Висновки до розділу 3	83
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Необхідність формування й розвитку критичного мислення у студентів обумовлюється вимогами сучасного суспільства до майбутніх фахівців, які мають швидко адаптуватися до світу, активно здійснювати свої професійні обов'язки в ньому, знаходити шляхи вирішення соціальних і професійних завдань у різних життєвих ситуаціях. Сучасний студент має володіти новим типом мислення, що дасть змогу пристосуватися до мінливих умов суспільного оточення і трансформацій соціально-економічного становища, здійснювати комплексний аналіз вхідної інформації та приймати на її основі рішення про здійснення певних дій чи навпаки – бездіяльність (відповідно до того, чого вимагає ситуація). Відтак, важливу роль в сучасному освітньому процесі у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) відіграє критичне мислення, що має стати основою навчальної діяльності студентів.

Технологія розвитку критичного мислення розроблена наприкінці ХХ ст. американськими науковцями К. Мередіт, Дж. Стіл, Ч. Темпл та ін. Феномен критичного мислення досліджується зарубіжними вченими Дж. Браунс, Д. Вуд, Р. Еннісом, Д. Клустером, Р. Стернбергом, Д. Халперн та ін.

При цьому жодним чином критичне мислення не можна розглядати як просто раціональне мислення, сфокусоване на пошуку критичних точок та недоліків у наданій інформації чи фактах. Сучасна дослідниця Д. Халперн у праці «Психологія критичного мислення» наголошує, що «критичне мислення означає не негативність суджень і критику, а розумний розгляд різноманітних рішень проблеми, для того, щоб виносити обґрунтовані судження, тобто «критичне» мислення у цьому випадку може розумітися як «аналітичне» [70, с. 70].

З огляду на багатовимірність професійних завдань, до вирішення яких мають бути підготовлені сучасні фахівці, постає актуальною проблема

формування і розвитку у них критичного мислення на етапі їх підготовки у закладах вищої освіти. За ствердженням Г. Беленької, «сьогодні потенціал критичного мислення стає основою для забезпечення професійного і життєвого успіху особистості», а тому розвиток критичного мислення студентів у період навчання у ЗВО набуває особливого звучання [5, с. 34].

Українські вчені Т. Воропай, Н. Кравченко, Т. Олійник, О. Пометун, Є. Полат, О. Тягло та інші приділяли увагу аналізу та формуванню критичного мислення в учнів та студентів. Особливості розвитку критичного мислення студентів вивчаються у роботах сучасних науковців Т. Андріанової, О. Арестової, В. Звєгінцева, М. Калашникова, Т. Костюка, С. Курдюмова, О. Михайлова, А. Ракитова, О. Самарського, Л. Федорова та ін.

Різні аспекти розвитку критичного мислення у майбутніх фахівців на бакалаврському та магістерському рівнях їх підготовки розглядали в наукових працях українські вчені О. Пометун, А. Сбруєва, С. Семеріков, В. Соловійов, Т. Чепрасова та ін. Науковці Л. Артемова, Г. Беленька, С. Вітвіцька, О. Журба, С. Сисоєва, Л. Терлецька, Л. Ткаченко доводять зв'язок між використовуваними в освітньому процесі підготовки студентів інтерактивними методами та розвитком їх критичного мислення.

У той же час особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі їх навчання у закладах вищої освіти потребують подальшого науково-прикладного дослідження та пошуку методичних засобів, ефективних форм і методів його формування у майбутніх фахівців.

Мета дослідження – теоретично проаналізувати і практично дослідити особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО.

За для реалізації мети дослідження необхідним є виконання таких завдань:

1. Теоретично проаналізувати сутність та психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення особистості.

2. Розглянути методичні засади розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання.

3. Емпірично дослідити стан розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО, проаналізувати отримані результати.

4. Запропонувати програму занять для розвитку критичного мислення студентів, визначити ефективність її впровадження.

Об'єкт дослідження – критичне мислення студентів.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання.

У ході проведення дослідження використано наступні **методи дослідження**:

– теоретичні: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення основних положень психолого-педагогічної та методичної літератури для обґрунтування психологічних особливостей розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО;

– емпіричні: опитування, застосування спеціальних діагностичних методик для з'ясування стану розвитку критичного мислення студентів; якісний та кількісний аналіз для обробки результатів дослідження.

Теоретична значущість і наукова новизна дослідження полягають у висвітленні психологічних особливостей розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО.

Практичне значення здобутих результатів базується на можливості використання напрацьованих практичних рекомендацій для розвитку критичного мислення студентів у роботі психолога ЗВО із майбутніми фахівцями.

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Ілюстрована за допомогою 8 рисунків і 11 таблиць. Основний зміст роботи викладено на 89 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

1.1. Сутність і визначення критичного мислення у психологічній науці

Необхідність формування критичного мислення у майбутніх фахівців зазначається у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, де вказано, що одним із першочергових завдань «є виховання людини інноваційного типу мислення», орієнтованого на майбутнє [44].

За свідченням С. Конотоп, потреба формування й розвитку критичного мислення у студентів закладів вищої освіти нині є невід’ємною і необхідною складовою їх професійної компетентності. Результатом професійної підготовки має стати формування висококваліфікованого фахівця, який володіє «новим менталітетом», відрізняється високим рівнем інтелекту, здатний критично мислити, має високу мобільність, компетентність, володіє толерантністю і стійкими моральними цінностями, здатний до самоосвіти і саморозвитку, самовдосконалення [29, с. 97].

Витоки виникнення теорії критичного мислення пов’язуються з іменем американського філософа Джона Дьюї (1859–1952), якого називають «батьком сучасної традиції критичного мислення» [50, с. 90].

Загалом з психологічної точки зору мислення є складним психологічним процесом, що представляє опосередковане й узагальнене відображення людиною предметів чи явищ дійсності в їх безпосередніх зв’язках і відношеннях (С. Максименко, С. Рубінштейн). Найчастіше за характером виконання завдань вчені виокремлюють два види мислення: творче і критичне. При цьому творче мислення характеризується відкриттям чогось нового, створенням нових ідей, а критичне – перевіркою запропонованих рішень, виявленням недоліків тощо. В той же час неможна

визначати критичне мислення як суто пошук помилок, перевірку гіпотез [80, с. 127].

За даними С. Максименка, критичність мислення виявляється у здатності суб'єкта пізнавальної діяльності не потрапляти під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища чи факти, виявляти цінне та помилкове в них [34].

Концепт «критичне мислення» став відносно популярним з другої половини 1990-х років, насамперед, в освітньому середовищі. Існують кілька моделей критичного мислення, створених в США. Найбільш відомими є:

- модель АРА Delphi, тобто модель Американської філософської асоціації, сформульована як експертний консенсус за Делфі-методом;
- модель Пола Елдера (Paul-Elder), що просувається організацією The Foundation for Critical Thinking [15, с. 6].

У праці Є. Волкова аналізуються визначення критичного мислення відповідно до виділених концепцій [15, с. 6-7] (табл. 1.1)

Таблиця 1.1

Розуміння критичного мислення в зарубіжних концепціях АРА Delphi та Paul-Elder

Критичне мислення в концепції АРА Delphi	<p>«Під критичним мисленням розуміється цілеспрямована, саморегулююча система суджень, які використовуються для інтерпретації, аналізу, оцінки і формулювання висновків, а також для пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріологічних або контекстуальних міркувань, на яких ця система суджень заснована. Критичне мислення істотно важливе як інструмент дослідження. ... Ідеальний критичний мислитель прискіпливий, добре інформований, розумно довірливий, неупередженість, гнучкий, неупереджений в оцінках, чесно визнає власні слабкості, розважливий при прийнятті рішень, готовий переглянути свою точку зору, має чітке уявлення про предмет, спокійний в складних ситуаціях, завзятий в пошуках потрібної інформації, розумний у виборі критеріїв, націлений на пізнання і отримання результатів, які настільки точні, наскільки цього вимагають обставини і предмет дослідження. Відповідно до цього навчання хорошого критичного мислителя має бути спрямоване на досягнення вказаного ідеалу. Воно повинно включати в себе як розвиток навичок критичного мислення, так і виховання таких внутрішніх якостей, які сприяють глибшому пізнанню речей і є основою раціонального і демократичного суспільства».</p>
--	---

Продовження табл. 1.1

Критичне мислення в концепції Paul-Elder	«Критичне мислення – це такий метод мислення про будь-який предмет, контент або проблему, при якому мислитель покращує його якість або якість мислення, вмiло аналізуючи, оцінюючи і реструктуруючи його. Критичне мислення є самоспрямованим, самодисциплінованим, самоперевіряючим, і самокорегуючим мисленням. Воно передбачає згоду зі строгими стандартами майстерності (якості) і уважне управління їх застосуванням. Воно передбачає здатність до ефективної комунікації і вирішення проблем, а також зусилля щодо подолання людських вроджених схильностей до егоцентризму і соціоцентризму».
--	---

За Є. Волковим, у названих концепціях критичного мислення виділяються когнітивні та афективні компоненти (вміння та етико-поведінкові характеристики), але відповідно до об'єктивних причин стандартному тестуванню доступні тільки когнітивні вміння і знання, що й визначають критичне мислення. На його думку, афективні якості підлягають експертній оцінці, тому більшість тестів критичного мислення спрямовані на діагностування когнітивних вмінь та оперування знаннями, фактами, інформацією і текстом [15, с. 8].

Р. Енніс визначає критичне мислення як «прийняття обміркованих рішень у тому, як варто діяти та у що вірити» [82]. Зарубіжні науковці Дж. Браус та Д. Вуд аналізували критичне мислення як вид розумової діяльності людини. Вони визначали критичне мислення як рефлексивне, те, що надає змогу об'єктивно міркувати, логічно діяти відповідно до здорового глузду, дає можливість різносторонньо подивитися на речі та відмовитися від своїх упереджень, прийти до нових можливостей вирішення проблем [7, с. 23].

Д. Халперн вказує на те, що «критичне мислення – це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують вірогідність отримання бажаного результату. Це визначення характеризує феномен критичного мислення, для якого характерні контрольованість, обґрунтованість та цілеспрямованість; до якого звертаються при розв'язанні задач, формулюванні висновків, аналізі вірогідності оцінок та прийнятті рішень» [69, с. 145].

Дослідники А. Кроуфорд і С. Метьюз [32], Д. Халперн [69; 70] та інші обґрунтовують сутність критичного мислення з точки зору його розвитку, в основі якого лежать навички критичного мислення – набір операцій, що лежать в основі вміння робити логічні висновки, аналізувати аргументи, перевіряти гіпотези, схвалювати рішення, оцінювати вірогідність подій, а також ті, що надають змогу знайти шлях до мети [32, с. 150].

Основними проявами критичного мислення, на думку Ч.-К. Ченг, є пошук правди та розуміння різноманітності варіантів вирішення проблемної ситуації. Детально розглянувши структуру критичного мислення, Ч.-К. Ченг визначив такі компоненти:

- 1) пізнавальні навички;
- 2) мотиваційні диспозиції (певні норми, приписи);
- 3) поведінкові звички;
- 4) ідеологічні переконання [58, с. 25].

У роботах російських психологів С. Рубіншейна, Б. Теплова феномен критичного мислення характеризується як якість розуму. Зокрема, Б. Теплов визначає критичне мислення як «уміння оцінювати роботу думки, пильно обмірковувати свої висновки та гіпотези, а також не піддаватися впливу сторонніх думок, а строго і правильно оцінювати їх, бачити їхні сильні і слабкі сторони, розкривати те цінне, що в них є, і ті помилки, які допущені в них» [55].

С. Рубінштейн пов'язував критичність мислення з можливістю здійснювати перевірку визначених гіпотез у ситуаціях, коли перед особистістю постає кілька варіантів вирішення задачі. Одним із складників критичного мислення вчений визначав здатність до оцінки, здатність до вибору одного з багатьох варіантів [55, с. 87].

У психологічній науці критичність мислення розглядається як усвідомлений контроль за ходом розумової діяльності, в ході якої відбувається оцінювання пізнавальної діяльності, виникаючих думок, сформованих гіпотез, шляхів їх доведення тощо. А це, в свою чергу, вказує

на те, що критичне мислення – це мислення вищого порядку, яке опирається на якісний аналіз інформації, усвідомлене сприйняття власної когнітивної діяльності та діяльності інших, сприяє розвитку творчості і формує креативну особистість [1, с. 135].

За ствердженням О. Марченко, яка аналізує психологічний аспект розвитку критичного мислення, в його основі лежить «оцінна розумова діяльність особистості щодо вдосконалення процесу мислення, пошуку й виправлення помилок у власній і партнерській діяльності, аналіз власних думок, дій, вчинків, поведінки» [36, с. 27].

Психолог І. Ільясов розглядає «критичне мислення як мислення, що аналізує, оцінює і проблематизує». Він робить акцент на аналітичні, оцінювальні та проблемні компоненти мислення. «Важливе місце в критичному мисленні посідають пізнавальні установки та ставлення – готовність планувати свою діяльність, гнучкість та відкритість, неприйняття догматизму, імпульсивності і крайнощів в рішеннях, конструктивність, наполегливість в розв'язанні проблем, готовність до виправлення своїх помилок, об'єктивність» [24, с. 50].

Т. Власова розуміє критичне мислення як «активний процес пізнання і досягнення істинних знань» [14, с. 44]. До умінь критичного мислення дослідниця відносить обдумування всіх «за» і «проти», вміння передбачувати наслідки прийнятого рішення, різностороннє розглядання проблеми, врахування різних думок.

На думку М. Шеремет, критичне мислення є багаторівневим явищем, оскільки в ньому відображаються ціннісні орієнтири і знання людини, способи її розумових і практичних дій, засвоєні морально-етичні настанови, соціально-політичні риси, оцінний досвід. Відповідно до її тверджень, недоцільно закріпляти завдання з розвитку критичного мислення лише за певною дисципліною, оскільки воно актуалізується у різних ситуаціях і стосовно різних об'єктів. [78, с. 133]

Український вчений О. Тягло розглядає критичне мислення як «сучасний вид логічної діяльності, що має на меті систематичне вдосконалення процесу і результатів мислення на основі їх критичного аналізу, розуміння й оцінювання». О. Тягло називає критичне мислення «найсучаснішою логікою» [64].

У праці С. Терно під критичним мисленням розуміється наукове мислення, що полягає в «ухваленні ретельно обміркованих та зважених рішень стосовно довіри до будь-якого твердження: чи мусимо ми його сприйняти, чи відкинути або відкласти, а також ступінь упевненості, з яким ми це робимо» [57, с. 6].

С. Терно визначає критичне мислення як уміння використовувати прийоми обробки інформації, що дають можливість отримати очікуваний результат; уміння робити логічні умовиводи, приймати обґрунтовані рішення; оцінювати позитивні та негативні риси як отриманої інформації, так і самого розумового процесу [60, с. 56].

За О. Пометун, І. Сущенко, під критичним мисленням слід розуміти такий тип мислення, що характеризується здатністю особи бачити проблеми, ставити запитання, аналізувати та порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел, висувати гіпотези та оцінювати альтернативи, робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його [51].

Розкриваючи психолого-педагогічний аспект проблеми розвитку критичного мислення, Т. Хачумян визначає його через єдність чотирьох взаємопов'язаних компонентів:

- мотиваційного (ставлення особистості до процесу пізнання);
- змістовного (знання, методологія, способи інтелектуальної та практичної діяльності);
- інтелектуально-процесуального (усвідомлений контроль за ходом розумових процесів);

– емоційно-вольового (наполегливість та цілеспрямованість) [71, с. 14].

О. Колесова розуміє критичне мислення як «таку особистісно-професійну якість майбутнього фахівця, що характеризує один із видів продуктивного мислення, спрямованого на пошук оптимальних шляхів рішення професійних завдань та особистісних питань, застосування їх як до стандартних, так і нестандартних ситуацій і проблем». Дослідниця наголошує, що критичне мислення є тією особистісно-професійною якістю, що «виявляється в уміннях особистості виділяти головну ідею в змісті, висувати тезу, аргументувати її, адекватно розуміти думку іншого, працювати в команді, усвідомлювати і зіставляти безліч поглядів; припускає аналіз, оцінку й перевірку інформації, як з метою одержання бажаних результатів групової роботи, так й особистісно-професійного самовдосконалення» [28, с. 155].

За ствердженням дослідниці Л. Варяниці, критичне мислення є складним, багатомірним та багаторівневим явищем, і визначається як здатність особистості до самостійного оцінювання дійсності, інформації, знань, думок і тверджень інших людей, уміння знаходити ефективні рішення з урахуванням існуючих стереотипів і розроблених критеріїв [9, с. 214]. При цьому дослідниця уточнює, що критичне мислення розуміється як «особливий тип мислення людини, спрямований на самостійне вирішення нею певної пізнавальної чи життєвої проблеми через її цілісний та всебічний аналіз, розгляд на основі різних джерел інформації, встановлення шляхів розв'язання цієї проблеми, обґрунтований вибір одного з шляхів, корекцію мисленнєвої діяльності» [9, с. 216].

За Л. Варяницею, особистість, яка мислить критично, визначає проблему та окреслює цілі, сама шукає інформацію, систематизує та презентує її, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між поняттями та ідеями, володіє навичками переформулювання інформації, ідей; висуває нові

ідеї й бачить нові можливості, що забезпечує їй успішне розв'язання проблеми [9, с. 212].

За свідченням Н. Громової, критичне мислення представляє собою складний аналітико-синтетичний процес пізнання, який характеризується логічністю, рефлексивністю та осмисленістю і потребує спеціальних вмінь від людини, що критично мислить [19, с. 135]. Причиною, або пусковим механізмом критичного мислення вчені вважають протиріччя (С. Терно, Д. Халперн та ін.). Ці суперечності вимагають від критичного мислителя відкритості до протилежних точок зору, готовності до прийняття альтернативного розв'язання проблеми, перегляду попередніх власних суджень.

За свідченням Є. Волкова, критичне мислення само по собі транскультурне, і той, хто оволодів критичним мисленням у достатній мірі, впевнено застосує його в будь-якому культурному контексті [15, с. 17]. Це свідчить про те, що критичне мислення представника того чи іншого народу може відрізнятися, однак основні навички і вміння, засвоєні людиною, застосовуються в будь-якій культурній ситуації.

З психологічної точки зору критичне мислення – це таке мислення, яке має характеристики: глибину, послідовність, самостійність, гнучкість, швидкість, стратегічність.

Л. Терлецька звертає увагу на такі характеристики критичного мислення, як:

- глибина (проникливе мислення) – уміння протікати в суть, бачити незрозуміле там, де іншим здається все ясним і зрозумілим;
- послідовність – уміння дотримуватися логічних правил, не суперечити самому собі;
- самостійність – уміння задавати питання та знаходити підходи щодо їх розв'язання.

Аналізуючи сутність поняття «критичне мислення», науковці О. Пометун, І. Сущенко для виділяють п'ять наступних його характеристик:

- 1) самостійність критичного мислення;
- 2) тісний зв'язок критичного мислення зі знаннями, адже воно дійсно базується на міцних знаннях, а інформація є відправним пунктом для критичного мислення;
- 3) критичне мислення завжди починається із задавання необхідних питань для з'ясування проблеми, яка потребує вирішення;
- 4) необхідність переконливого аргументування у критичному мисленні;
- 5) соціальність критичного мислення, будь-яка думка має перевірятися та відточуватися, коли вона стає відомою іншим людям [51].

До основних рис критичного мислення Б. Багай відносить такі уміння:

- 1) робити логічні умовиводи;
- 2) приймати обґрунтовані рішення;
- 3) давати оцінку позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу;
- 4) спрямувати зусилля на результат [4, с. 4].

Серед умінь студентів, що характеризують їх критичне мислення, М. Фіцула називає наступні:

- самостійно розрізнити і сформулювати проблему;
- висунути науково-дослідницькі гіпотези, знайти способи її перевірки, зібрати необхідні дані, проаналізувати їх, запропонувати методiku їх оброблення;
- сформулювати висновки і побачити можливості практичного застосування одержаних результатів;
- бачити і розуміти проблему в загальному вигляді, розрізнити її аспекти, бачити етапи її розв'язання самостійно або в колективній роботі [67].

Дослідник К. Костюченко виділяє наступні уміння майбутніх фахівців, що свідчать про сформованість у них критичного мислення:

- вміння правильно визначати суперечності в проблемній ситуації;
- вміння аналізувати взаємозв'язки, які склалися у цій ситуації;

- вміння суб'єктивно сприймати і розуміти суперечності між відомими знаннями та новими вимогами їх застосування;
- вміння розмежовувати відомі й невідомі факти і знання у проблемній ситуації;
- вміння словесно формулювати проблему, яка виникла;
- вміння формулювати і обґрунтовувати припущення (гіпотези) щодо способів вирішення проблеми;
- вміння прогнозувати результати науково-пошукової і дослідницької діяльності;
- вміння обґрунтовувати позитивний результат (або той, який вдалося отримати);
- вміння використовувати набутий досвід і отримані знання у нових навчально-професійних умовах [30, с. 110].

Критично мислячі особистості ставлять перед собою запитання, що розкривають суть проблеми:

1. В чому полягає проблема?
2. Які висновки зробив автор щодо цієї проблеми?
3. Які причини, що привели до такого висновку?
4. Автор спирається на факти чи на погляди? При цьому факти можна перевірити, а погляди – не перевіряються, і можуть базуватися на пустих словесних твердженнях.
5. Автор виражає свої думки нейтрально чи емоційно? [4, с. 4].

На думку Л. Куземко, людина з критичним мисленням вимогливо оцінює свої думки, ретельно перевіряє власні рішення, зважає всі «за» і «проти», виявляючи тим самим самокритичне ставлення до власних дій [33, с. 418].

Дослідник Д. Чаффі виокремив ознаки, за допомогою яких можна виявити людину, яка критично мислить, серед яких:

- відкритість до інших думок;
- компетентність;

- інтелектуальна активність;
- допитливість;
- незалежність мислення;
- уміння дискутувати;
- проникливість;
- самокритичність [81, с. 192].

За свідченням науковців М. Бохан, Н. Башинської, Л. Забелло, І. Станевич та ін. основні характеристики людини, яка мислить критично, включають: самостійність, допитливість, переконливу аргументацію, соціальність та наполегливість [53] (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Характеристики людини, яка мислить критично

Характеристики	Опис
Самостійність	Мислення може бути критичним лише тоді, коли воно має індивідуальний характер. Ніхто не може мислити критично замість нас, саме тому нам потрібно створювати власну модель поведінки, використовувати певні методи для обробки отриманої інформації та мати власний погляд на ту чи іншу проблему.
Допитливість	Людина, яка критично мислить, цікавиться всім, що її оточує. Розвиток її критичного мислення починається з постановки питань і з'ясування проблем, які слід вирішити.
Наявність переконливої аргументації	Критичне мислення передбачає пошук власного розв'язання проблеми й підкріплення його обґрунтованими доказами.
Соціальність	Наша власна думка щодня шліфується соціумом. Коли ми читаємо, сперечаємося з іншими, обмінюємося думками, ми уточнюємо, підсилюємо та укріплюємо власну позицію.
Наполегливість	Щоб отримати певну інформацію або ж сформувати власну позицію, ми потребуємо багато часу, нам слід опрацювати значну кількість матеріалу.

Зважаючи на необхідність формування критичного мислення у молоді й дорослих в будь-яких професійних сферах, все ж реальність стикається із значними труднощами реалізації даного завдання. Аналізуючи проблеми вивчення критичного мислення серед сучасної молоді і студентства, навіть працюючих менеджерів, Є. Волков [15] виділяє декілька бар'єрів до його розуміння:

1. Перший бар'єр полягає в дуже значній поширеності виключно негативного сприйняття самого концепту «критика» і визначення «критичний». Люди розуміють критичність мислення не з позиції всебічного аналізу та обробки вхідної інформації, а через пошук негативних сторін, місць для критики будь-яких проєктів, тобто передбачають негативну модальність словосполучення «критичне мислення».

2. Другий бар'єр пов'язаний із загальною низькою культурою мислення і діяльності на пострадянському просторі, з якою різко контрастує такий висококультурний продукт, як критичне мислення. Дуже складно пояснити сутність критичного мислення для пересічного громадянина, а тим більше – для людини з вищою освітою. Мається на увазі, що потрібно пояснити досить сильну невідповідність мислення і поведінки індивіда найкращим моделям, яким людина може навчитися в сучасному суспільстві і які є підставою для високої якості життя і високого професіоналізму. Така невідповідність в основному становить проблему культури і рівня доступної освіти, і не є провиною окремої особистості, однак пояснити людині, що її навчили не кращим умінням і знанням, і запропонувати перевчитися – не завжди веде до адекватної реакції. Часто такі спроби довести людям необхідність розвитку критичного мислення наштовхуються на реакцію глибокої особистої образи і навіть прояви ненависті. При цьому, як стверджує Є. Волков [15], визнання прогалин, недоліків у власному в мисленні найчастіше викликає у молоді і дорослих сильний опір, коли вони не володіють культурою визнання і виправлення помилок як обов'язковою складовою будь-якої діяльності.

3. Третій бар'єр логічно виростає з двох перших – у нас немає попиту на критичне мислення. Такої високої якості розумових умінь не вимагають ні в школах, ні у закладах вищої освіти, ні при прийомі на роботу, ні в подальшій професійній діяльності. А якщо ж серйозного попиту на критичне мислення у сфері виробництва і управління немає, то навчання критичному мисленню залишається виключно індивідуальним вибором особистості і не

може стати масовим. Тому поки що перспективи до розвитку критичного мислення у більшості населення залишаються низькими.

4. Четвертий бар'єр – відсутність педагогів, які навчили б критичному мисленню студентів, які б розробили тести для діагностики критичного мислення, запропонували методичні розробки щодо його розвитку. Проблема низької підготовленості викладачів у ЗВО до розвитку критичного мислення студентів потребує насамперед цілеспрямованої самоосвіти і прагнення до вдосконалення викладацької техніки з боку педагогів, підвищення ними власної компетентності у даному напрямку роботи із студентами, а вже потім – спрямування освітнього процесу у ЗВО на формування критичного мислення майбутніх фахівців [15, с. 18-20].

У той же час, за переконанням О. Пометун, критичне мислення слід тренувати, оскільки набуті вміння та навички можуть із часом «вироджуватися» та зникати» [50, с. 94]. Ключовим аспектом розвитку критичного мислення, на її думку, є розв'язування реальних проблем, адже демонстрація лише штучних умінь чи навичок не може призвести до бажаного результату.

За К. Краснолуцьким, розвиток критичного мислення студентів розуміється як складний, багатогранний процес, що передбачає розкриття творчих здібностей кожного майбутнього фахівця, оволодіння ним системою теоретичної інформації, практичними знаннями, вміннями та здатністю до активної навчальної та творчої діяльності [31, с. 289].

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Є. Іванченко, О. Колесова, Д. Шакірова та ін.) засвідчив, що часто дослідники виокремлюють три рівні розвитку критичного мислення.

Так, А. Байрамов виокремлює наступні три рівні прояву критичності мислення:

– рівень критичності, «що зароджується»: учень (студент) помічає, що в зображенні допущені помилки, невідповідності, але він ще не може їх осмислити, пояснити;

– рівень констатувальної критичності: учень знаходить допущені в об'єкті пізнання невідповідності, помилки, але не прагне розкрити джерело їх виникнення;

– рівень корегуючої критичності: учень (студент) не тільки усвідомлює частини, деталі об'єкта пізнання у зв'язках його взаємозалежності і виявляє допущені в них помилки, неточності, але й розкриває причини їх виникнення, вказують шляхи і засоби усунення помилок [28, с. 157].

Дослідниця Д. Шакірова, аналізуючи критичне мислення старшокласників, виокремлює три рівні його розвитку:

– початковий (низький) – це слабкі уявлення учнів про критичне мислення, недостатні вміння оцінювати вхідну інформацію, факти і доводити свою правоту;

– середній – це вміння і навички розумових операцій у межах елементарних суджень, незміцнілий досвід доказу і спростування суперечливості фактів, недостатність вміння оцінки і самооцінки, розуміння критичності як розумового процесу;

– високий – в учнів виявляються стійкі вміння і навички основних розумових операцій, вони вміють бачити свої та чужі недоліки (у поведінці, мовленні, виконаних справах та ін.), вміють логічно обґрунтовувати свою оцінку фактам, підбирати аргументи «за і проти»; проявляють терпимість до аргументованої критики на свою адресу тощо [75].

При цьому Д. Шакірова вказує, що вищий рівень розвитку критичного мислення означає наявність в учнів інтегративних розумових компетенцій на основі синтезу логічного, проблемного, критичного мислення, а також вміння використовувати ці компетенції в практичній, професійній і соціальній діяльності [75, с. 290].

Для сучасних студентів необхідним є саме високий рівень розвитку критичного мислення, який забезпечує їх свідомий підхід до аналізу

інформації та фактів, вибору найбільш адекватного способу вирішення навчальних і професійних завдань, оцінки успішності здійснених заходів.

За свідченням ряду науковців (Д. Андрощук, Л. Горбунов, О. Звягінцева), критичне мислення є основним інструментом наукового пізнання при навчанні у ЗВО. Воно інтегрує в собі діалектичну єдність креативного і концептуального мислення. Ключем для відкриття критичного мислення є здатність до тригерного (дискретного) переключення між креативним мисленням і концептуальним. Швидкість інформаційного метаболізму лімітується частотою перемикання альтернативних форм чуттєво-образного та словесно-логічного мислення. При цьому креативне мислення є основним інструментом розвитку high tech технологій, а концептуальне – high human [18, с. 154].

Формуючи критичне мислення протягом навчання у ЗВО, майбутній фахівець значно підвищує свою здатність: формувати особисту точку зору, ґрунтуючись на об'єктивних даних; з'ясовувати причини і умови виникнення проблеми; висувати свої альтернативні думки; збирати інформацію з різних джерел і аналізувати їхню якість і достовірність; на основі причин проблеми визначати шляхи її вирішення [26, с. 116].

Отже, критичне мислення розуміється як складний аналітико-синтетичний процес пізнання, який полягає в якісній обробці інформації, її аналізі та порівнянні, прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень. Це тип мислення, що характеризується здатністю бачити проблеми, ставити запитання, аналізувати та порівнювати інформацію, висувати гіпотези та оцінювати альтернативи, приймати рішення та обґрунтовувати їх доцільність. Характеристиками людини, яка мислить критично, є: самостійність, допитливість, переконлива аргументація, соціальність та наполегливість.

На рис. 1.1 наведено схему, яка відображає основні теоретичні положення сутності критичного мислення.

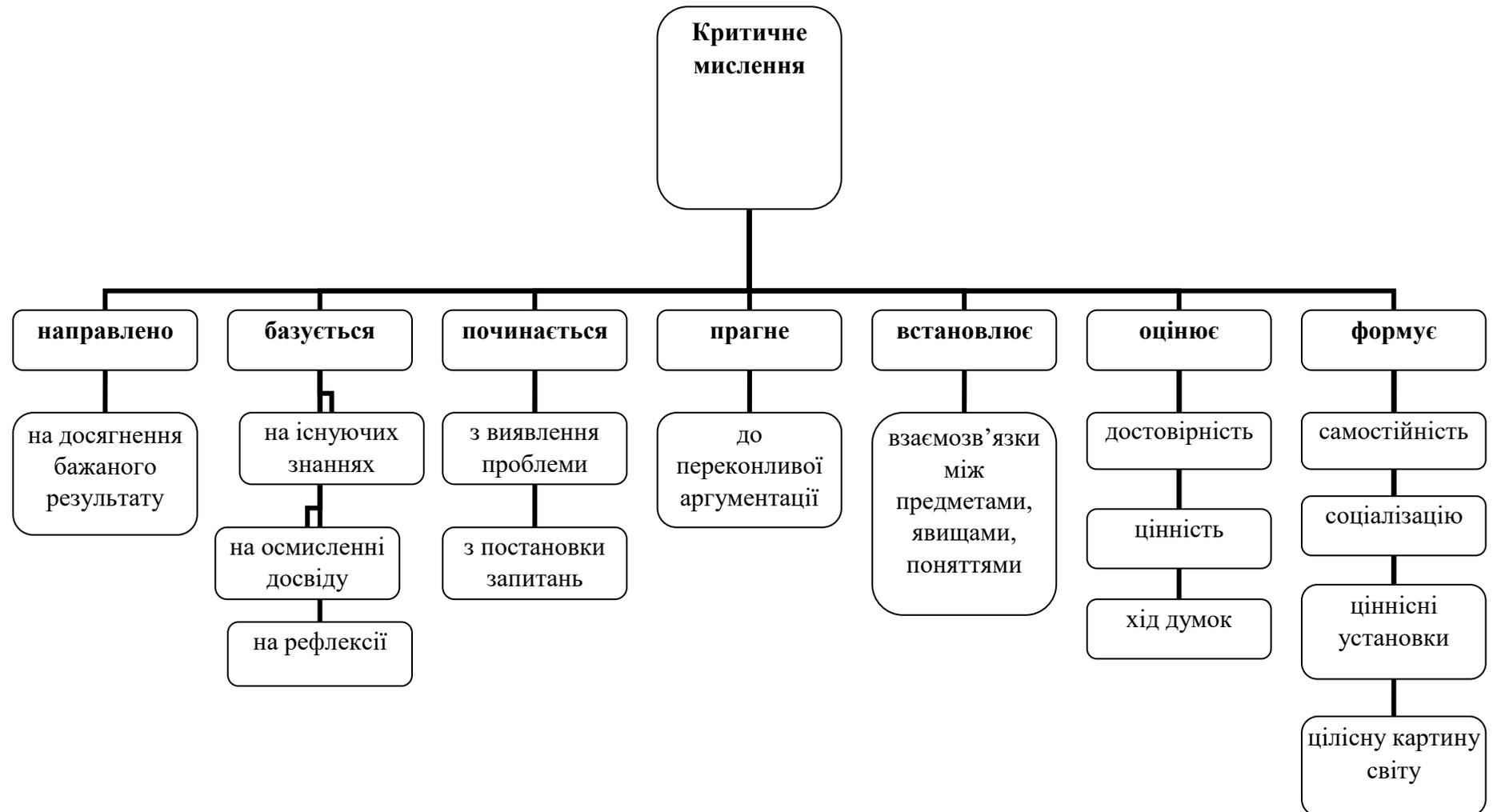

Рис. 1.1. Узагальнена схема сутності поняття «критичне мислення»

Важливість формування критичного мислення у сучасних студентів обумовлюється вимогою суспільства до високорозвиненої особистості фахівця, здатного знайти в великому потоці інформації необхідні дані, якісно їх опрацювати і застосовувати у професійній діяльності, прийняти зважене рішення, що вирішить поставлені завдання, відповідально підійти до розв'язання проблем.

1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у закладах вищої освіти

Кожна людина в сучасному світі має бути достатньо поінформованою, вміти аналізувати вхідну інформацію, критично мислити та опрацювати факти, що її оточують, вчитися працювати самостійно і прагнути до постійного самовдосконалення. Г. Юрчак наголошує, що швидкий розвиток сучасних технологій вимагає від студентів не тільки засвоєння фахових компетентностей, але й сформованого вміння адекватно висловлювати свою думку стосовно вивченого, здатності до дискутування, вміння говорити аргументовано і впевнено. Саме тому проблема формування й розвитку критичного мислення у студентів є актуальною [80].

На думку Л. Куземко, у студентів необхідно формувати ряд якостей, умінь і здатностей, які в сукупності допоможуть розвинути критичне мислення, зокрема:

- свободу та самостійність (здатність висловити ідею незалежно від інших);
- уміння критично опрацювати різну інформацію, яка є відправною точкою для формування власної зваженої думки;
- визначати важливі питання та проблеми, які потрібно вирішити;
- знаходити власне вирішення проблеми, використовувати переконливу аргументацію і підкріплювати її логічними доказами, брати на себе відповідальність;

– ділитися власними думками з іншими, обговорювати, сперечатися, поглиблювати, або змінювати під ґрунтовними аргументами опонентів, свою позицію [33, с. 418].

За ствердженням Б. Багай, розвиток у студентів вмінь мислити критично – означає правильно поставити запитання, спрямувати їх увагу в правильне русло, вчити самостійно робити висновки та знаходити альтернативне рішення поставленої проблеми. Найбільш ефективно здійснювати цю роботу, використовуючи технологію розвитку критичного мислення, яку дослідниця визначає як педагогічну систему, що спрямована на формування у студентів аналітичного мислення. Ця технологія має унікальний набір прийомів і технік, які сприяють створенню на занятті ситуації розвитку мислення. Матеріалом для такої ситуації можуть слугувати навчальні тексти, уривки наукових статей, художні твори, відеофільми тощо. [4, с. 5].

Г. Юрчак також підтверджує, що технологія розвитку критичного мислення є засобом формування вмінь студентів:

- працювати з інформацією, вміння знаходити її, аналізувати, синтезувати, висувати гіпотези, робити свідомий вибір та вміти обґрунтувати його;
- орієнтуватися не так на запам'ятовування матеріалу, як на постановку проблеми та пошук її вирішення;
- знаходити докази, накопичувати знання та розширювати світогляд, навчитися думати позитивно й активно тощо [80, с. 131].

Очікуваними освітніми результатами використання технології розвитку критичного мислення у студентів є:

- вміння працювати з постійно зростаючим інформаційним потоком, що оновлюється в різних галузях знань;
- вміння користуватися різними способами інтеграції інформації;
- вміння ставити питання, самостійно формулювати гіпотезу;
- вміння вирішувати проблеми;

- вміння і навички висловлювати свої думки (як усно, так і письмово) ясно, впевнено і коректно щодо оточуючих;
- вміння аргументувати власну точку зору і враховувати думки та інтереси інших;
- вміння навчатися самостійно;
- приймати на себе відповідальність;
- брати участь у спільному прийнятті рішення з розв’язання проблеми, яка виникла;
- вміння будувати конструктивні взаєностосунки з іншими людьми;
- вміння співпрацювати з іншими людьми – в колективі, в групі, у парах тощо [4, с. 6].

У праці К. Краснолуцького розглянуто позитивні сторони освітнього процесу на основі використання технології критичного мислення:

- 1) можливість різнобічного розкриття здібностей фахівців, максимальне врахування їх схильностей та інтересів до певного виду занять;
- 2) усунення недоліків в оволодінні навчального матеріалу, оскільки при індивідуалізації кожен студент розуміє, який матеріал засвоїв поверхово, і де має труднощі з практичного застосування цих знань, тому він може більше уваги приділити виправленню прогалин;
- 3) індивідуалізація навчального процесу сприятливо впливає на формування потреби самоосвіти у кожного студента. Передбачається здійснення систематичного контролю і необхідність дозованої допомоги або підказки з боку викладачів ЗВО;
- 4) ефективне формування навичок розумової діяльності, що відбувається у випадку індивідуального засвоєння необхідного фахового матеріалу, власного темпу оволодіння професійними навичками та самостійного усвідомлення помилок та їх виправлення;
- 5) індивідуалізація освітнього процесу ефективно застосовується як на практичних заняттях, семінарах, так і в ході факультативних занять, під час виконання домашнього завдання. Побудова освітнього процесу на основі

розвитку критичного мислення студентів сприяє підвищенню рівня їх самоконтролю, саморегуляції поведінки, зростанню навичок самоорганізації у засвоєнні необхідних навчально-професійних знань, вмінь і навичок [31, с. 289].

Для розвитку критичного мислення студентів, насамперед, варто «розвивати їх розумову та пошукову діяльність, оскільки це є вихідною точкою індивідуалізації діяльності студента». Відповідно потрібно штучно створювати спеціальні умови в процесі навчання, які сприятимуть використанню форм, засобів, принципів, що активізують в студентів пошуки нових шляхів вирішення проблеми [31, с. 288].

На думку Л. Куземко, ефективними формами навчання студентів, що сприяють формуванню і розвитку їх критичного мислення, є:

- проблемні лекції, які спонукають студентів до пошуку розв’язання проблемних ситуацій та лекції-візуалізації, що забезпечують ефективність сприймання навчальної інформації з допомогою сучасних інформаційних технологій;

- семінари-дискусії й семінари-розв’язування професійних задач, що сприяють розвитку пізнавальної активності, творчості, забезпечують умови для формування вміння висловлювати й аргументувати власні думки, критично аналізувати аргументи опонентів, а також допомагають глибокому засвоєнню навчальної інформації;

- практичні заняття частково-пошукового характеру, під час яких закріплюються теоретичні знання, формуються практичні вміння знаходити оптимальні шляхи вирішення професійних ситуацій (важливо застосовувати роботу в парах і групах);

- самостійна навчально-пізнавальна робота, що сприяє формуванню самостійності, наполегливості, ініціативності, творчості, дисциплінованості, відповідальності і критичності у підборі та опрацюванні необхідної інформації [33, с. 419].

Серед методів організації активної навчальної діяльності студентів К. Краснолуцький виділяє використання методик критичного мислення, які надають змогу:

1) раціоналізувати час, який витрачається при традиційному навчанні на пошук нових знань, на демонстрування нової інформації, на індивідуальний темп роботи з теоретичним матеріалом тощо;

2) підвищити якість та ефективність освітнього процесу за рахунок можливості обробки кожним студентом значних обсягів фахової навчальної інформації;

3) розвивати навчальну діяльність студентів, підвищити ефективність їх самостійної роботи, індивідуалізувати навчальний процес, підвищити інтерес до різних тем, що вивчаються;

4) вдосконалювати методи і форми організації диференційованої самостійної та індивідуальної роботи студентів;

5) індивідуалізувати освітній процес, використовуючи окрему методику навчання кожного студента, що надає змогу враховувати його індивідуальні можливості, розвивати здібності, підвищувати якість засвоєння знань і фахових умінь;

6) систематично контролювати знання й уміння студентів, отримані у процесі опрацювання навчального матеріалу, а також підвищити якість самої процедури перевірки знань, умінь і навичок студентів [31, с. 288].

Базова техніка формування критичного мислення включає наступні етапи: актуалізація («виклик»), осмислення, рефлексія, що послідовно змінюють один одного протягом одного заняття (табл. 1.3).

Ключові етапи застосовування базової технології формування критичного мислення студентів під час занять

Етапи	
1. Актуалізація («виклик»)	Має на меті формування особистого інтересу студентів для отримання інформації. Студенти мають подумати та розповісти іншим (за допомогою індивідуальної, парної, групової роботи; брейнстормінгу; спільних прогнозувань; озвучування проблемних питань тощо) про те, що вони знають з обраної теми для обговорення – так отримані раніше знання усвідомлюються і стають базою для засвоєння нових. Основне завдання викладача ЗВО на цьому етапі: узагальнити знання студентів, допомогти кожному визначити «своє особисте знання» і основні цілі для отримання нових.
2. Осмислення	Має на меті ознайомлення з новою інформацією та визначення прогалів у її розумінні, мотивування до самостійного пошуку виправлення недоліків засвоєння інформації. Студенти знайомляться з новою інформацією, і відстежують своє розуміння. Вони мають записувати у вигляді питань те, що не зрозуміли, щоб пізніше заповнити ці прогалини. Після ознайомлення з новою інформацією кожен студент говорить, які орієнтири, слова чи фрази допомогли йому зрозуміти інформацію, а які, навпаки, заважали. Основне завдання викладача на етапі осмислення – він має давати студентам установку на індивідуальні пошуки інформації з подальшим груповим обговоренням та аналізом.
3. Рефлексія (роздуми)	Має на меті узагальнення отриманих знань, визначення можливостей їх використання у практичній діяльності. Студенти мають обдумати те, що вони дізналися, як включити нові поняття в свої уявлення; обговорити, як це змінило їхні думки, бачення, поведінку.

У психолого-педагогічній літературі (Л. Петрик, Г. Юрчак та ін.) наводяться ефективні методи, засоби і прийоми навчальної роботи із студентами відповідно до етапів розвитку критичного мислення. Наприклад, за Г. Юрчак на першому етапі, де відбувається актуалізація наявних знань студентів, зацікавлення їх темою, озвучення мети та постановка завдань, викладач використовує такі методи та форми навчання, як: асоціювання, розминка, мозковий штурм, розгадування кросвордів чи ребусів, «Вірю – не вірю», «Дерево передбачень», висування цікавих версій стосовно теми заняття. [80, с. 130].

За даними Л. Петрик, на цьому етапі популярні «Грунування» (Асоціативний куц), «Мозкова атака», «Питання-відповідь», «Вільне письмо», «Запис ідей», «Передбачення», «Мислення в парах» – обговорення, дискусія в групі [48, с. 87].

На другому етапі заняття «осмислення» використовуються різні методи та прийоми навчання студентів: «читання з маркуванням», визначення опорних слів, логічний ланцюжок, перехресна дискусія, використання почергових запитань, «мозаїка проблем» тощо. На думку Г. Юрчак, важливою складовою розвитку критичного мислення студентів є «організація навчальної діяльності таким чином, щоб вони не лише продукували ідеї, але й навчилися працювати в парах, обмінюватися думками, виокремлювали тези, наводили аргументи, знаходили власні рішення на певні проблеми, уміли аналізувати особистий досвід, приймати обдумані рішення, робити висновки» [80, с. 130]. Це реально здійснити саме на другому етапі заняття з розвитку критичного мислення.

На третьому етапі «рефлексії» відбувається переосмислення особистих уявлень студентів, вони повинні сформулювати власне ставлення до тих завдань, які були поставлені на початку заняття. За Л. Петрик, ефективними тут є прийоми «Сенкан», «Кубування», «Грунування», «Вільне письмо», «Діаграма Вена», «Дискусійна сітка», «Речення з відкритим кінцем», «Шкала цінностей», «Запитання – відповідь», «Дискусія в парах (групах)» тощо [48, с. 87].

На думку Г. Юрчак, ефективним на етапі рефлексії, розмірковування є завдання «Закінчіть речення», де студентам видаються картки із завданням завершити речення: «Тема сьогоднішнього заняття важлива, бо ...», «Сьогодні я збагнув (збагнула), що...», «Мені на занятті було цікаво тому, що...», «Мені було складно, оскільки..», «Я досяг успіху тому, що..», «Я хотів би, щоб..» тощо. Також корисним є завдання «Твір-п'ятихвилинка», де студенти мають написати есе, в якому зафіксувати узагальнені власні думки та аргументи [80, с. 130].

На рис. 1.2 наведено основні технології розвитку критичного мислення на кожному з етапів.

Рис. 1.2. Технології розвитку критичного мислення на кожному з його етапів

При цьому, за К. Костюченко, критичне мислення у майбутніх фахівців формується поступово, воно є результатом щоденної співпраці викладача і студентів. Саме викладач визначає щодня, які методи і форми роботи з розвитку критичного мислення студентів будуть використовуватися на заняттях. При цьому він пам'ятає, що розвинути критичне мислення з першого заняття практично неможливо, тому варто налаштуватися на довготривалий процес [30, с. 107].

Розглядаючи **організаційні та педагогічні умови** формування критичного мислення студентів, Г. Строганова виділяє такі:

- обізнаність майбутніх фахівців у сучасних технологіях навчання;
- здатність і володіння початковими елементами критичного мислення;

– наявність спеціальної підготовки науково-педагогічних працівників ЗВО до розвитку критичного мислення у студентів [30, с. 108].

На основі аналізу психолого-педагогічних праць (З. Малютенко [35], О. Пометун та І. Сущенко [51]) виділено наступні необхідні умови розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання:

– організація навчального процесу як дослідження певної теми, що реалізується через інтерактивну взаємодію студентів між собою та із викладачем;

– формулювання ними власних міркувань, висновків та розв'язків через застосування до інформації певних прийомів мислення;

– системний розвиток у студентів навичок аргументації, формулювання суджень і висновків;

– формування у них здатності використовувати графіки та схеми у виконанні актуальних завдань, вміння знаходити й інтерпретувати оригінальні документи та джерела інформації, аналізувати аргументи, обґрунтовувати висновки;

– постійне оцінювання результатів навчання студентів з використанням зворотного зв'язку «студенти – викладач» на основі дослідницької активності [35; 46; 51].

Дослідниця І. Мороченкова вказує на необхідність забезпечення наступних психолого-педагогічних умов для розвитку критичного мислення у студентів ЗВО:

– сформованість у майбутніх фахівців пізнавальної мотивації;

– наявність науково-дослідницького середовища у ЗВО, де повно реалізуються логічні і змістовні форми наукової дискусії, наукового-дослідницького діалогу, студенти мають змогу здійснити інтелектуальну рефлексію, усвідомити свої дії та особливості саморозвитку;

– підготовленість викладачів ЗВО до діалогічної організації освітнього процесу, що сприяє формуванню критичного мислення студентів [39; 40].

За К. Костюченком, актуальними психолого-педагогічними умовами формування і розвитку критичного мислення студентів є:

- стимулювання і сприяння формуванню оригінальних думок та ідей майбутніх фахівців;
- наявність позитивного налаштування, оптимістичного настрою на вирішення проблемних ситуацій;
- забезпечення активної співпраці між викладачем ЗВО та студентами [30, с. 108].

За С. Терно, розвиток критичного мислення студентів забезпечується повним комплексом умов, в який входять:

- мотивація навчання шляхом створення проблемної ситуації;
- ознайомлення студентів з правилами критичного розмірковування;
- поступове ускладнення змісту навчального матеріалу, поданого шляхом розв'язування проблемних задач;
- систематичне створення для студентів ситуацій вибору шляхом проблемних методів навчання;
- діалог у процесі розв'язування ситуацій вибору шляхом інтерактивних форм навчання;
- поєднання методу контролю досягнень студентів з наступною групою та індивідуальною рефлексією (аналіз і критика, самоаналіз і самокритика);
- демократичний стиль спілкування, який надає студенту право на помилку, моделює ситуації виправлення помилок [59, с. 86].

Педагогічні умови розвитку критичного мислення, за К. Краснолуцьким, включають:

1. Формування продуктивного критичного мислення майбутніх фахівців у процесі навчання соціально-гуманітарних дисциплін.
2. Використання інноваційних педагогічних технологій (метод проектів, психологічні та професійні тренінги) у ході вивчення загально-професійних дисциплін.

3. Індивідуалізація професійної підготовки майбутніх фахівців засобами інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) [31, с. 288].

При цьому К. Краснолуцький зауважує, що замість передачі інформації, потрібно робити акцент на розмірковування та інтерпретації. Варто вчити студентів не дивитися лише на дані, а й запитувати, чому були обрані певні факти для висвітлення під час занять, чому вони важливі, як були встановлені і досліджені, чи можуть суперечити одне одному. Майбутній фахівець має розуміти багатоманітність навколишнього світу та сприймати його в реальності з різних точок зору, щоб усвідомити велику кількість варіантів вирішення різних проблем. На думку К. Краснолуцького, «розвиваючи критичне мислення, майбутній фахівець вчиться бути скептичним, допитливим і креативним» [31, с. 289].

Висвітлюючи умови розвитку критичного мислення студентів у процесі професійної підготовки, К. Краснолуцький також вказує на необхідність врахування психологічних та індивідуальних особливостей майбутніх фахівців. Він відзначає, що ефективність розвитку критичного мислення студентів у ході навчального процесу підвищується, коли дана професійна підготовка «ґрунтується на всебічному й комплексному дослідженні психолого-індивідуальних можливостей студентів, які виявляються у схильностях, в інтелектуальній, емоційній, вольовій сферах особистості» [31, с. 287]. На думку дослідника, всі психолого-індивідуальні можливості студентів взаємопов'язані між собою й обумовлюють один одного, а тому під час планування і реалізації роботи з розвитку критичного мислення варто охоплювати увагою безліч індивідуальних можливостей студентів, багатобачно спрямовувати освітню роботу з ними.

Розглядаючи методичні засади формування і розвитку критичного мислення студентів, К. Костюченко великого значення надає створенню позитивної мотивації майбутніх фахівців до критичності в осмисленні повідомлюваних фактів. Дослідник пропонує забезпечувати позитивну мотивацію студентів до розвитку критичного мислення через створення

проблемних ситуацій. Під час таких, спеціально створених проблемних ситуацій, викладачі ЗВО намагаються призвати студентів до дії, спонукати їх до наукового пошуку, підвести до розуміння виникаючих суперечностей, пізнавальних труднощів і мотивувати їх бажання до знаходження способів подолання цих труднощів. Ситуації освітнього процесу позитивно впливають на створення мотивації до критичного мислення тоді, коли приймаються студентами як особисто значимі, розуміються як внутрішні досягнення [30, с. 108].

Ефективними методами підвищення позитивної мотивації у студентів до розвитку критичного мислення К. Костюченко називає:

- створення пошуково-проблемних ситуацій в освітній діяльності;
- заохочення і стимулювання студентів до вирішення проблемних завдань, підтримка їх успіхів, емоційне спілкування;
- залучення майбутніх фахівців до самостійного пошуку й «відкриття» нових знань, вирішення різноманітних ситуацій проблемного характеру [30, с. 109].

Під час вирішення поставлених проблемних ситуацій кожний студент має зайняти позицію самостійного здійснення пошуку їх вирішення, вибору раціональних оптимальних способів і засобів, особистої відповідальності за кінцевий результат своєї діяльності. Разом з цим, на думку К. Костюченко, студент виступає виконавцем своєї навчальної ролі, є активним учасником педагогічного спілкування.

Наступним важливим напрямом формування й розвитку критичного мислення у студентів К. Костюченко вважає активізацію пізнавальної діяльності майбутніх фахівців. На його думку, забезпечення активної пізнавальної діяльності студентів у процесі формування критичного мислення передбачає оволодіння ними такими уміннями:

- аналізувати й відбирати необхідну інформацію серед безлічі наукових матеріалів;

- бачити і формувати проблему (в особистісному і професійному плані), знаходити способи її раціонального рішення;
- використовувати на практиці досягнення науки і техніки, новаторського досвіду;
- гнучко адаптуватися у мінливих життєвих і професійних ситуаціях;
- встановлювати закономірності, робити аргументовані висновки, використовувати їх для вирішення нових професійних проблем;
- бути здатним генерувати нові ідеї;
- займатися безперервною самоосвітою тощо [30, с. 109].

Відтак, створення навчального проблемного середовища з використанням методів розвитку критичного мислення студентів має передбачати:

- постановку складних запитань, спеціально створених проблемних навчально-професійних ситуацій;
- спільної діяльності викладача ЗВО та майбутніх фахівців;
- наявність і підвищення мотивації, інтересу до вирішення проблемної ситуації;
- використання активних методів навчання: евристичний, дослідницький, проблемний виклад матеріалу, рольові ігри;
- залучення студентів до самостійної науково-дослідницької, розвивальної діяльності [30, с. 110].

За О. Новиковою, ефективними для формування критичного мислення студентів є такі форми діяльності:

- критичне обговорення наукових і публіцистичних статей, матеріалів Інтернету;
- написання рефератів аналітичного характеру з виявленням та порівнянням різних поглядів на проблему;
- рецензування своїх і чужих творчих робіт, рефератів;

- розв’язування логічних задач і проблем із застосуванням логічних операцій, що ґрунтуються на застосуванні критики та самокритики;
- обговорення у дискусіях помилок, допущених при вирішенні проблем чи розв’язуванні задач, вибір найбільш раціональних способів;
- організація та проведення дискусій з будь-яких актуальних проблем сучасності з подальшим критичним аналізом їхнього перебігу;
- участь в турнірах, змаганнях тощо [45].

І. Андрійко вказує на ефективність використання у процесі розвитку критичного мислення студентів різноманітних методів, таких як:

- метод асоціацій;
- мозковий штурм;
- рольові ігри;
- метод проєктів;
- дискусія;
- метод інтерв’ю;
- прийом «мікрофон»;
- розробка інтелект-карт (Mind Map);
- колажування та інші [2].

При цьому, на думку дослідниці, вказані методи мають низку переваг, адже вони залучають студентів до групових форм роботи, а «під час вирішення спільних справ або створення певного продукту студенти вчаться самостійно вирішувати проблеми, використовувати наявні знання, ділитися власним досвідом і отримувати новий досвід, застосовувати на практиці». Також застосування вказаних методів сприяє активізації навчально-пізнавальної діяльності, формуванню науково-дослідницьких умінь студентів, розвитку їхньої креативності, самостійності, наполегливості, що побічно впливає й на закріплення досвіду критичного мислення [2].

За даними Б. Багай, ефективними є наступні методи розвитку критичного мислення:

1. Метод недостатньої інформації.

Студентам спеціально дається не вся інформація, потрібна для вирішення поставленого завдання. Недолік інформації вони повинні поповнити у викладача, звернувшись до нього за роз'ясненням.

2. Метод «Обери зайве».

Студентам пропонуються тріади, в яких вони повинні обрати зайвий вираз і пояснити свій вибір.

3. Метод «Сократівське опитування».

Цей метод застосовується для прояснення ідей, розгляду основ, визначення припущень, визначення точки зору. Виділяється декілька груп питань:

– для прояснення: Що Ви маєте на увазі, коли кажете...? Яке завдання Ви збираєтесь виконувати...? Який приклад можете навести...? Чому Ви сказали...? Як це стосується до...?

– запитання з припущеннями: Які припущення Ви робите? Чому Ви робите ці припущення? Ви припускаєте, що...?

– запитання, що визначають перспективу і точку зору: Чи є Ваша точка зору щодо...? Чи є Ваша перспектива в тому, що...?

– питання, які визначають факти, причини та докази: Які Ваші докази для цього? Чому Ви вірите у це? Наскільки Ви впевнені в цьому?

– запитання, які досліджують висновки та результати: Що є Вашим висновком? Що буде результатом, якщо це станеться? Яким буде ефект від цього? [4, с. 8].

4. Метод «Асоціативний кущ» (використовується як для групової роботи, так і індивідуально).

Правила складання асоціативного куща: слід записати в центрі на дошці чи папері ключове слово (або фразу), обвести його колом або прямокутником; далі варто записати всі слова (фрази), які спадають на думку; поставити знаки питання біля тих слів, де присутня невпевненість; записати чи обговорити всі асоціативні ідеї (наскільки дозволяє час).

5. Метод «Конкурс на краще проблемне питання заняття».

Викладач пропонує студентам після ознайомлення з темою заняття поставити запитання, які записуються на дошці (на папері). В процесі голосування залишається те питання, яке набрало більшість голосів студентів. Воно і стає основою вивчення нового матеріалу.

6. Метод «Експерти проти журналістів».

Студенти поділяються на дві групи – «експертів», які відповідають на запитання, і «журналістів», які ставлять запитання. На дошці заздалегідь записані як приклад орієнтовні запитання, що сприяють розвитку критичного мислення у студентів.

7. Метод «Письмове есе-роздум».

Педагог пропонує відповісти письмово на проблемне питання за схемою: 1) висловити власне ставлення до проблеми; 2) навести аргументи, що підтверджують позицію; 3) підтвердити наведені аргументи відомими вам фактами; 4) чітко сформулювати висновки, до яких дійшли студенти. [4, с. 10].

За ствердженням В. Вітюк, ефективними у процесі навчання студентів є такі методичні прийоми розвитку критичного мислення, як «Бортовий журнал», «Кластер», читання з маркуванням тексту «INSERT», «Навчаючи – вчуся», «Правильні та хибні висловлення» та ін. [13, с. 94-97] (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Методичні прийоми розвитку критичного мислення у студентів в процесі їх навчання у ЗВО

Методичні прийоми	Мета і алгоритм роботи
Методичний прийом «Бортовий журнал»	спрямований на навчання студентів вмінь організувати і систематизувати інформацію через фіксацію актуалізованих знань і знань, здобутих у процесі навчання. Під час вивчення нової теми студенти розділяють інформацію на дві колонки «що мені відомо з цієї теми» (ліва колонка) і «що нового я дізнався» (права колонка). Після цього порівнюються записи, підсовуються результати роботи і обговорюються спочатку в парах, потім у групі.

Продовження табл. 1.4

Методичні прийоми	Мета і алгоритм роботи
Прийом «Кластер»	мета методичного прийому «Кластер» – навчити студентів графічній організації матеріалу, що сприяє унаочненню думок, які виникають у процесі читання тексту, вивчення теми. Студенти пишуть у центрі чистого аркуша паперу ключове слово або речення, потім навколо нього записують слова, які відображають ідеї, факти, образи, дотичні до цієї теми. Потім встановлюють зв'язки між поняттями і словами. В процесі роботи записуються всі ідеї, які обговорюються з групою. В результаті створюється структура, схема, яка графічно відображає міркування, визначає інформаційне поле вивченої теми.
«Читання з маркуванням тексту «INSERT»	Мета прийому – активізувати процес сприйняття інформації та підвищити його ефективність через системну розмітку тексту під час читання і обдумування. «INSERT»: I – interactive – самоактивізація, N – noting – нова інформація, S – system – системна розмітка, E – effective – ефективна інформація, RT – reading and thinking – читання і продумування. Студенти, працюючи з текстом, одночасно маркують його окремі частини олівцем: + - те, що відомо, - - те, що нове, ! – цікаве і неочікуване, ? – незрозуміле, те, що викликає бажання дізнатися більше. Потім студенти записують інформацію у систематизовану таблицю із колонками +, -, !, ?. Результатом є систематизована таблиця проаналізованої інформації з нової теми.
«Навчаючи – вчуся»	Мета цього методичного прийому – навчити студентів здобувати знання самостійно та передавати їх своїм одногрупникам. Спочатку студенти ознайомлюються із завданнями на картках, які роздає викладач. Якщо щось не зрозуміло, запитують про це у викладача, перевіряють, чи правильно зрозуміли інформацію. Далі студенти запам'ятовують інформацію і готуються до викладу її одногрупникам. За інструкцією викладача студенти коротко ознайомлюють зі своєю інформацією інших присутніх. При передачі інформації кожен студент спілкується тільки з однією особою. Переказавши їй свою інформацію, уважно слухає інформацію від неї та запам'ятовує її. Наприкінці студенти у групі розповідають про те, що дізналися від інших. в результаті роботи має вийти зв'язна розповідь студентів про нову інформацію за темою заняття.

У праці Л. Куземко вказано, що розвиток критичного мислення ефективно здійснюється під час застосування інтерактивних та ігрових технологій навчання. Дослідниця зазначає, що ефективним засобом розвитку критичного мислення студентів є ігри, розроблені з використанням інформаційних технологій. Виконуючи навчальні завдання в ігровій формі (веб-квести, навчальні комп'ютерні ігри, кросворди, ребуси тощо), студенти засвоюють операції виокремлення з гри ігрової цілі, структури та навчаються

застосовувати їх у навчальному контексті. Також ігри розвивають здатність до самооцінювання способів власного мислення, допомагають усвідомлювати його переваги та недоліки, сприяють виробленню умінь перевіряти та корегувати власну траєкторію навчання. Цікавим творчим завданням для студентів може бути колективна розробка веб-сайту, або блогу де розміщено власні розробки з вивченої теми [33, с. 420].

На думку Л. Драгієвої, Є. Мурюкіної, І. Челнишевої, розвиток критичного мислення в процесі навчання здійснюється при виконанні студентами наступних дій:

1. Вивчення сутності понять «критичність розуму», «самокритичність розуму», «критика», «самокритика» і застосування цих понять у житті.

2. Здійснення критичного аналізу і оцінки політичної, економічної, соціальної ситуації у країні, за кордоном і в різних сферах діяльності.

3. Обговорення помилок при розв'язанні задач і проблем, вибір найбільш адекватних способів вирішення шляхом організації дискусій, суперечок.

4. Складання рецензій на свої і чужі літературні твори на основі критичного аналізу тексту; обговорення прочитаних книг, статей, оповідань; виклад своїх думок у письмову вигляді, пошук (своїх і чужих) помилок в них, а потім їх обговорення.

6. Розв'язання логічних задач на критику і самокритику.

7. Формування умінь і навичок аргументування і доведення фактів, спростування чи підтвердження гіпотез, висунутих в минулому в науці, шляхом участі в різноманітних тренінгах, розвивальних заняттях.

8. Спеціальне навчання процедури доказу і спростування на науковому матеріалі з курсів природничих і точних наук.

9. Влаштування дискусійного обговорення питань у сфері спорту, кінопродукції, музичної сфери, за «сенсаційними» статтями у пресі; проведення критичного аналізу суперечок, дискусій тощо [21; 42].

Аналізуючи особливості розвитку критичного мислення студентів на розрізних навчальних заняттях у ЗВО, дослідниці С Дворянчикова та Н. Юган зацікавились наявністю спеціально розроблених курсів навчальних дисциплін, пов'язаних із формуванням критичного мислення у майбутніх фахівців. За їх даними, такі курси з критичного мислення наявні у навчальних програмах зарубіжних університетів (наприклад, «Логічне та критичне мислення» Університету Окленда, «Критичне мислення для інформаційної доби» Мічиганського університету, «Критичне мислення для початківців» Оксфордського університету), однак практично відсутні (як дисципліна та як ідея) в традиціях українських закладів вищої освіти [20, с. 53].

З-поміж онлайн-курсів, доступних для самостійного опрацювання майбутніми фахівцями, наразі є такі:

- курс «Наука повсякденного мислення», що є перекладом напрацювання Університету Квінсленда з розвитку критичного мислення;
- українська студія, що спонукає викладачів ЗВО та майбутніх педагогів підвищувати кваліфікацію, пропонуючи їм тренінг особистісного зростання «Критичне мислення для освітян» (С. Терно, Н. Степанова) на онлайн-платформі «Prometheus»;
- навчальний курс «Вступ до критичного мислення» (О. Карачинський) на дистанційній платформі освітньої ініціативи «ВУМ»;
- навчальний курс «Основи критичного мислення» (О. Пометун, І. Сущенко), який розміщено на «Освітній платформі з розвитку критичного мислення» [20, с. 53].

Для розвитку критичного мислення студентів С. Дворянчикова і Н. Юган пропонують навчальний курс «Критичне мислення», де вивченню тем, пов'язаних із його формуванням, присвячено два модулі із трьох.

Перший модуль «Дотримання принципів академічної доброчесності як передумова успішного навчання у виші» звернений на вивчення сутності академічної доброчесності та розуміння студентами явища плагіату,

формування у них вміння боротьби з плагіатом, стимулювання до створення оригінальних продуктів.

Другий модуль пропонованої навчальної дисципліни «Критичне мислення в повсякденному житті освіченої людини» передбачає ознайомлення студентів з наступними темами: «Принципи критичного мислення», «Що таке логічні помилки та до чого вони призводять», «Коли важливо ставити вірні запитання, або Міфи про "вірні відповіді"», «Чи можна навчитися мислити критично?».

При вивченні навчальних матеріалів третього модуля «Критичне мислення науковця як запорука професійної успішності» студенти оволодівають знаннями з тем «Складові світогляду науковця», «Закони комунікативної логіки, аргументація у науковій дискусії», «Світ науки та псевдонауки: відмінності», «Як підібрати джерела для написання курсової (реферату, наукової статті)» [20, с. 53].

Організація пізнавальної діяльності під час вивчення пропонованого курсу передбачає створення комфортного психологічного мікроклімату в аудиторіях задля забезпечення відчуття інтелектуальної спроможності кожного студента, використання інтерактивного навчання і спільної діяльності викладачів ЗВО і студентів. Варіативність практичної складової курсу залежно від напрямку навчання студентів може охоплювати гуманітарну, технічну, економічну, медичну тематики тощо [20, с. 53-54].

Отже, незалежно від напрямку підготовки, із студентами доцільно проводити цілеспрямовану навчальну роботу, що передбачає формування їх критичного мислення.

Висновки до розділу 1

1. Критичне мислення розуміється як складний аналітико-синтетичний процес пізнання, який полягає в якісній обробці інформації, її аналізі та порівнянні, прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень. Це тип

мислення, що характеризується здатністю бачити проблеми, ставити запитання, аналізувати та порівнювати інформацію, висувати гіпотези та оцінювати альтернативи, приймати рішення та обґрунтовувати їх доцільність. Про розвинене критичне мислення свідчать вміння людини: робити логічні умовиводи; приймати обґрунтовані рішення; давати оцінку сильних і слабких сторін отриманої інформації та розумового процесу; вміння спрямувати зусилля на результат. Характеристиками людини, яка мислить критично, є: самостійність, допитливість, переконлива аргументація, соціальність та наполегливість.

2. Для ефективного навчання використовується технологія розвитку критичного мислення, спрямована на формування у студентів: вміння працювати з постійно зростаючим інформаційним потоком, що оновлюється в різних галузях знань; вміння користуватися різними способами вирішення проблем; вміння вирішувати проблеми; вміння і навички висловлювати свої думки, аргументувати власну точку зору; обирати найбільш адекватний варіант вирішення поставлених завдань.

Ефективними формами навчання студентів, що сприяють формуванню і розвитку їх критичного мислення, є: проблемні лекції, семінари-дискусії й семінари-розв'язування професійних задач, практичні заняття частково-пошукового характеру, самостійна навчально-пізнавальна робота.

Базова техніка формування критичного мислення включає наступні етапи: актуалізація («виклик»), осмислення, рефлексія, що послідовно змінюють один одного протягом одного заняття. Розглянуто ефективні методи і прийоми навчання студентів відповідно до кожного етапу розвитку критичного мислення на заняттях із студентами.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

2.1. Організація та проведення дослідження критичного мислення студентів

Для практичного вивчення особливостей розвитку критичного мислення студентів у процесі їх навчання у ЗВО було організовано і проведено емпіричне дослідження. У ході його реалізації виконано наступні завдання трьох послідовних етапів:

1. На констатувальному етапі дослідження:

- в процесі підготовки до проведення дослідження сформовано вибірку опитуваних, обрано методики діагностики критичного мислення студентів;
- проведено опитування студентів, отримано первинні результати;
- здійснено якісний та кількісний аналіз одержаних даних щодо стану розвитку критичного мислення студентів;

2. На формульовальному етапі дослідження:

- розроблено програму занять для розвитку критичного мислення студентів; надано практичні рекомендації з її впровадження;
- проведено заняття розробленої програми з розвитку критичного мислення студентів;

3. На контрольному етапі дослідження:

- здійснено аналіз ефективності впровадження програми занять для розвитку критичного мислення студентів;
- на основі порівняння результатів вхідної та контрольної діагностики стану розвитку критичного мислення студентів сформовано висновки про ефективність проведеної психологічної роботи.

Вибірку дослідження склали 48 студентів психологічного факультету Європейського університету (30 студентів 3 курсу і 18 студентів 4 курсу).

Для вибору методик для діагностики критичного мислення студентів спочатку було проаналізовано методики, доступні для опрацювання українськими студентами. Погоджуємось з думкою Є. Волкова, який здійснив огляд доступних ресурсів для тестування критичного мислення, і визнав, що їх поки можна вважати неіснуючими в психометричній якості. Російськомовні тести критичного мислення потрібно або створювати, або в першу чергу зайнятися перекладом та адаптацією кращих американських тестів, що здаються найкращими [15, с. 13].

Р. Енніс виділяє три типи тестів дослідження критичного мислення:

- 1) загального змісту, мультиаспектні;
- 2) загального змісту, з опорою на специфічні аспекти;
- 3) специфічного змісту, мультиаспектні.

Тести критичного мислення «загального змісту» використовують контент з різних сфер повсякденного життя, з яким знайома більшість людей. Тести критичного мислення «специфічного змісту» використовують контент з однієї предметної області. Мультиаспектні тести критичного мислення спрямовані на оцінку цілого ряду показників (сторін) мислення, тоді як опора на специфічний аспект передбачає оцінку якогось одного вміння, наприклад, вміння судити про надійність джерел [82].

На основі тривалого пошуку діагностичного інструментарію для проведення дослідження, що пов'язано із дистанційною формою навчання сучасних студентів (через військові дії), серед психодіагностичних методик, які дають змогу визначити рівень та характеристики стану критичного мислення студентів, обрано наступні:

- Інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун);
- тест «Рівень критичного мислення» (Т. Пашенко);
- «Опитувальник сформованості критичного мислення студентів» (за напрацюваннями Л. Драгієвої).

Коротко розглянемо особливості застосування обраних методик для дослідження рівня розвитку критичного мислення студентів.

Інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун) – це міжнародно відомий інструмент оцінки, який використовується для оцінки якості мислення, відображуваного в усних презентаціях або письмових звітах. Цей інструмент може використовуватися в будь-якій навчальній програмі або процесі оцінки мислення студентів. Його найбільша цінність досягається при використанні студентами для оцінки якості їх власних або чужих міркувань. Застосування цієї цілісної оцінки призводить студентів до інтерналізації описів сильного (і слабого) критичного мислення.

Використовуючи пропонувані опитувальники за авторством П. Фасіоун, Н. Фасіоун, ми пропонували студентам оцінити себе, як людину, яка:

1. Послідовно (одноманітно) робить все або майже все наступне (6 позицій) – правильно інтерпретує факти (дані), висловлювання (формулювання), графіки (графічні дані), питання; пізнає найважливіші аргументи (раціональні підстави і твердження) за і проти; ретельно аналізує і оцінює головні альтернативні точки зору; робить обґрунтовані, раціональні (продумані) без вмісту помилок висновки; обґрунтовує ключові результати і процедури, пояснює припущення і обґрунтування; об'єктивно слідує туди, куди ведуть факти (дані) і логічні міркування (аргументи). (4 бали, що свідчать про сильне критичне мислення, високий рівень його розвитку).

2. Робить більшість або багато з наступного (6 позицій, що вказують на дещо слабший вияв критичного мислення) (3 бали, прийнятний, задовільний рівень).

3. Робить більшість або багато з наступного (6 позицій, що характеризують менш виражене критичне мислення) (2 бали, неприйнятний, незадовільний рівень розвитку критичного мислення).

4. Послідовно робить все або майже все з наступного (6 позицій):
- пропонує упереджені інтерпретації фактів, тверджень, графічних даних, питань, інформації або точок зору інших людей;
  - не може ідентифікувати або квапливо відхиляє сильні, релевантні (які відносяться до справи) контраргументи;
  - ігнорує або поверхнево оцінює очевидні альтернативні точки зору;
  - у суперечці використовує помилкові або невідповідні обґрунтування і твердження;
  - не обґрунтовує отримані результати або процедури;
  - не зважаючи на факти або логічні міркування, підтримує або захищає погляди і позиції, засновані на особистому інтересі або упереджених думках;
  - демонструє закритість свідомості до логічної раціональної аргументації (1 бал, дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення) [49].

Тест «Рівень критичного мислення» (Т. Пащенко) включає 10 ситуацій, які передбачають наявність сформованого критичного мислення. Студентам пропонується 10 ситуацій, на які є по 4 відповіді, що представляють один із правильних і три неправильних варіанти вирішення проблем (задач).

Опитування відбувається в он-лайн форматі, після відповіді на кожне питання внизу з'являється правильна відповідь та її обґрунтування, а відповідь респондента зараховується як правильна (1 бал) або не правильна (0 балів).

Після всіх відповідей автоматично підраховується загальна сума балів, набраних респондентів і робиться висновок про рівень розвитку критичного мислення:

1. Від 0 до 3 балів (правильних відповідей) – схоже, що Вас легко ввести в оману. Ваші навички критичного мислення потребують розвитку (низький рівень розвитку критичного мислення).

2. Від 4 до 6 балів – Ви можете міркувати логічно і розпізнавати обман, але не завжди (середній рівень розвитку критичного мислення).

3. Від 7 до 8 – Вас не проведеш, у більшості ситуацій навички критичного мислення допоможуть вам викрити маніпуляції і відрізнити брехню від правди (достатній рівень розвитку критичного мислення).

4. Від 9 до 10 – Ви - майстер критичного мислення, Ваша логіка близька до ідеальної (високий рівень розвитку критичного мислення) [61].

Також для опитування студентів було використано **«Опитувальник сформованості критичного мислення студентів»**, для розробки якого ми використали напрацювання Л. Драгієвої [21].

Критеріями сформованості критичного мислення студентів, за Л. Драгієвою, є:

- вмотивованість до критичного мислення;
- знання про критичне мислення;
- сформованість якостей особистості і здібностей, що розвивають критичне мислення;
- наявність вмінь і навичок культури критичного мислення;
- наявність досвіду критичного мислення [21, с. 240].

Відповідно до вказаних критеріїв пропонували студентам оцінити рівень їх сформованості в себе за допомогою шкали – високий (3 бали), середній (2 бали), низький (1 бал). За загальною сумою балів визначали:

5-7 балів – низький рівень – слабкі, приблизні уявлення студентів про критичне мислення, слабкі вміння давати оцінку інформації і фактам, доводити свою правоту, низький рівень сформованості розумових операцій (аналізу, синтезу, порівняння та ін.), переважання слабких навичок порівняльного аналізу.

8-11 балів – середній рівень – покрокове відпрацювання основних операцій мислення, невисокий рівень організованості, цілеспрямованості, не зміцнілий досвід доказу та спростування, відсутність активної позиції.

12-15 балів – високий рівень – чітке уявлення про критичне мислення, стійкі вміння і навички основних розумових операцій, вміння логічно обґрунтовувати оцінку і самооцінку, ініціативність та самостійність, оригінальність у висуванні гіпотези, терпимість до аргументованої критики на адресу висловленої думки [21, с. 240].

Процедура дослідження включала опитування студентів у дистанційному форматі (завдання відправлялися їх у вайбер і телеграм у вигляді документів Word), обробку отриманих результатів, табличне і графічне їх представлення. Під час опрацювання даних дослідження застосовувалися методи якісного і кількісного аналізу, порівняння, узагальнення, середнє арифметичне, вирахування процентних співвідношень.

2.2. Аналіз результатів дослідження стану розвитку критичного мислення студентів

Використовуючи інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун), ми отримали наступні результати опитування студентів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Рівні розвитку критичного мислення студентів (за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун)

Рівні розвитку критичного мислення	Всього (48 студентів)		3 курс (30 студентів)		4 курс (18 студентів)	
	n	%	n	%	n	%
сильне критичне мислення, високий рівень його розвитку	4	8,3%	1	3,3%	3	16,6%
прийнятний, задовільний рівень	21	43,8%	11	36,7%	10	55,6%
неприйнятний, незадовільний рівень розвитку критичного мислення	15	31,2%	10	33,3%	5	27,8%
дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення	8	16,7%	8	26,7%	-	

Більшість опитаних студентів мають прийнятний, задовільний рівень розвитку критичного мислення (43,8%). Вони правильно інтерпретують факти, адекватно розуміють висловлювання і формулювання, вміють ставити питання щодо сутності проблеми. Вони розпізнають більшість аргументів та раціональних підстав для прийняття сильних і слабких сторін проблеми, вміють аналізувати і оцінювати очевидні точки зору, однак альтернативних варіантів вирішення ситуації можуть і не побачити. Ці студенти здатні до обґрунтованих висновків без помилок, однак іноді можуть допуститись незначних логічних помилок, що стосуються окремих елементів проблеми. Хід їх думок об'єктивно слідує туди, куди ведуть факти і логічні міркування (аргументи).

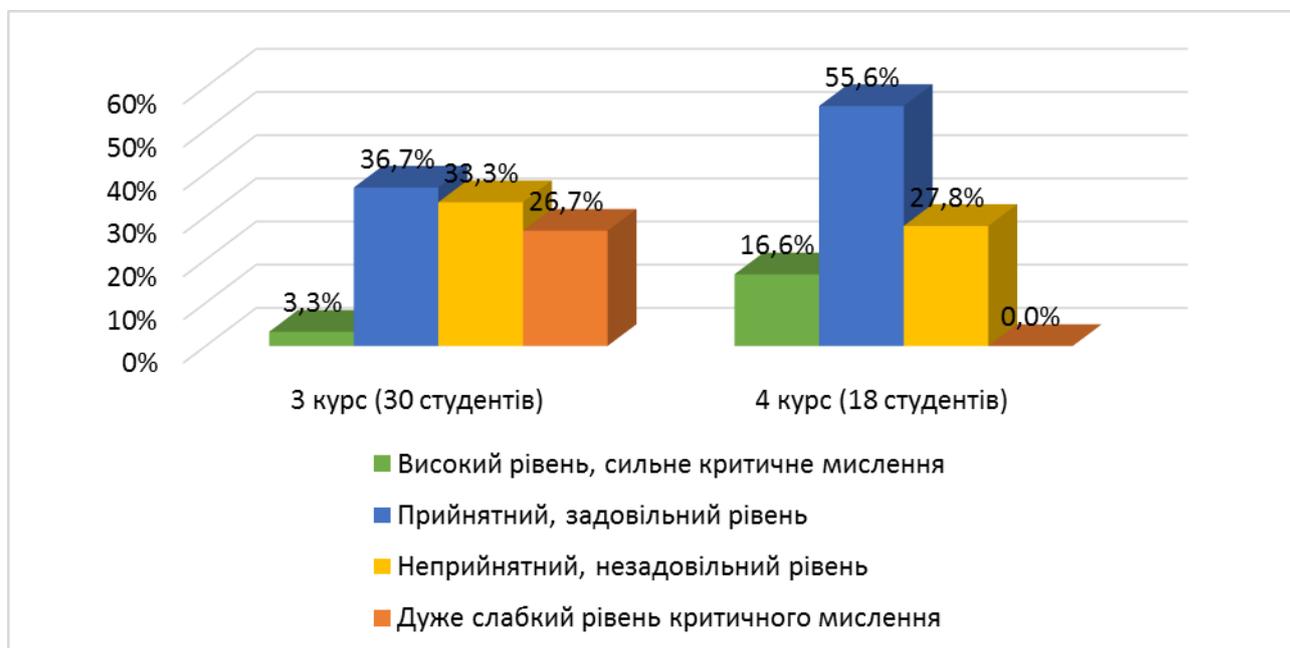
У третини опитаних студентів виявлено неприйнятний, незадовільний рівень розвитку критичного мислення (31,2%), вони неправильно інтерпретують дані, не вміють розпізнавати сильні контраргументи, не враховують або поверхнево аналізують очевидні альтернативні точки зору. Часто роблять не обґрунтовані або помилкові висновки. Незалежно від фактів або логічних міркувань, підтримують або захищають погляди і позиції, засновані на особистих інтересах або упереджених думках.

Ще у 16,7% студентів виявлено дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення, їм навпаки властива упередженість мислення, здатність сліпо слідувати за фактами, не аналізувати вхідну інформацію. Такими особами легко маніпулювати, адже вони не перевіряють достовірність фактів, погоджуються із першою пропонованою думкою щодо вирішення проблеми, навіть не замислюючись про існування альтернативних варіантів.

Дуже незначна частина опитаних мають високий рівень розвитку критичного мислення (8,3%). У цих студентів виявляються вміння правильної інтерпретації фактів і висловлювань, вони вміють виділяти найважливіші аргументи, аналізувати «за і проти» в кожній проблемі,

ретельно аналізувати і оцінювати альтернативні точки зору, можливі шляхи вирішення проблеми.

Особливості розвитку критичного мислення у студентів 3 і 4 курсів наочно представлено за допомогою рис. 2.1.

Рис. 2.1. Рівні розвитку критичного мислення студентів 3 і 4 курсів (за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун)

Для студентів 4 курсу переважаючим є прийнятний рівень (у 55,6%), ще у 27,8% виявляється незадовільний рівень розвитку критичного мислення. А в 16,6% - встановлено високий рівень. Разом з цим серед третьокурсників переважними є прийнятний і незадовільний рівні (36,7% і 33,3%).

Як бачимо, високий рівень критичного мислення більш властивий для студентів 4 курсу (на 13,3%), прийнятний задовільний рівень також більш властивий для четвертокурсників (на 18,9%). Незадовільний виявляється у подібної кількості студентів 3 і 4 курсів (у третини з кожної опитуваної сукупності) – 33,3% і 27,8% відповідно. При цьому дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення виявлено тільки серед третьокурсників (26,7%), і зовсім не встановлено серед студентів 4 курсу. Отже, студенти 3 курсу відрізняються значно нижчими результатами щодо розвитку

критичного мислення, що визначає цю групу опитуваних як експериментальну для подальшої формувальної роботи з ними.

Використовуючи тест «Рівень критичного мислення» (Т. Пащенко), отримали наступні результати опитування студентів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

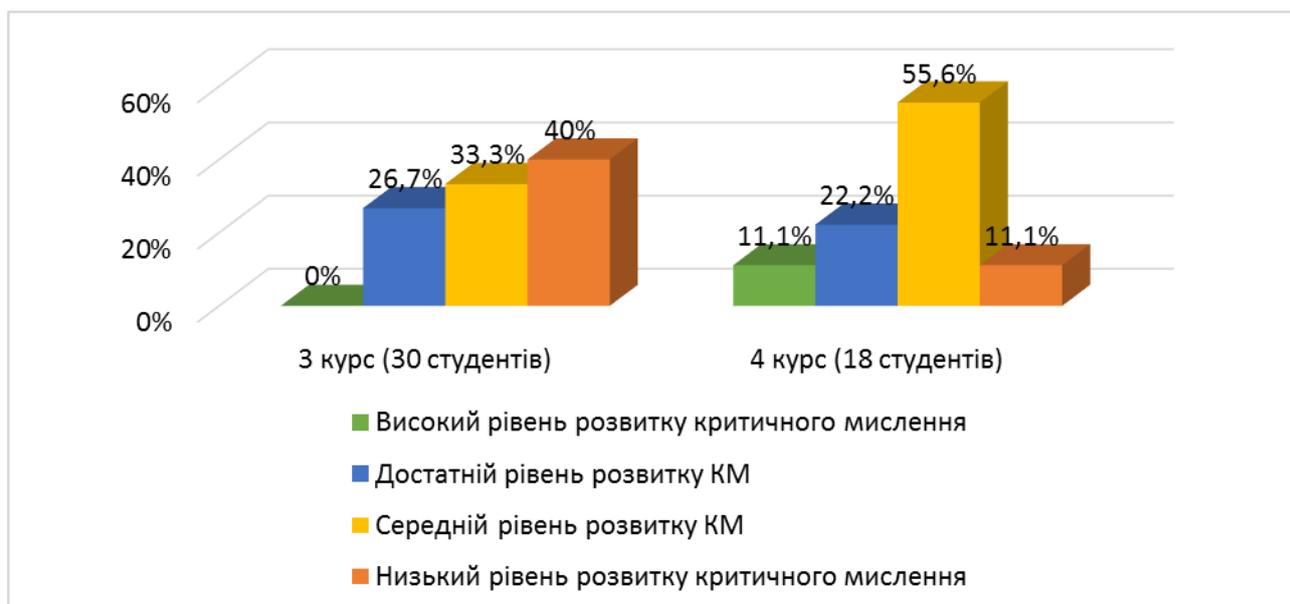
Рівні розвитку критичного мислення студентів (за тестом Т. Пащенко)

Рівні	Всього (48 студентів)		3 курс (30 студентів)		4 курс (18 студентів)	
	п	%	п	%	п	%
Високий рівень розвитку критичного мислення	2	4,2%	-		2	11,1%
Достатній рівень розвитку КМ	12	25%	8	26,7%	4	22,2%
Середній рівень розвитку КМ	20	41,7%	10	33,3%	10	55,6%
Низький рівень розвитку критичного мислення	14	29,1%	12	40%	2	11,1%

Відповідно до встановлених даних більшість студентів мають середній і достатній рівні розвитку критичного мислення (41,7% і 25%). У третини опитаних виявлено низький рівень розвитку критичного мислення (29,1%). Тільки у 4,2% встановлено оптимальні високі показники критичного мислення.

Представимо наочно результати опитування студентів 3 і 4 курсів за тестом «Рівень критичного мислення» (рис. 2.2).

Відтак, високий рівень розвитку критичного мислення виявлено тільки у студентів 4 курсу (11,1%). Достатній – встановлено у подібної кількості студентів 3 і 4 курсів (26,7% і 22,2%), а середній – переважно у четвертокурсників (на 22,3% більше). При цьому незадовільні результати, що вказують на низький рівень розвитку критичного мислення – виявлено у 40% студентів 3 курсу і 11,1% четвертокурсників. Відповідно до того, що серед третьокурсників на 28,9% більше осіб із низьким рівнем, саме з цією групою опитуваних варто провести розвивальну роботу з формування та вдосконалення їх навичок критичного мислення.

Рис. 2.2. Рівні розвитку критичного мислення студентів 3 і 4 курсів (за тестом Т. Пашенко)

Для доповнення отриманих даних дослідження, використовуючи «Опитувальник сформованості критичного мислення студентів», ми просили респондентів оцінити рівень сформованості у них таких критеріїв, як вмотивованість до критичного мислення; знання про нього; наявність вмінь і навичок культури КМ; наявність досвіду тощо. За загальною сумою балів визначали загальний рівень розвитку критичного мислення. Представимо отримані результати опитування студентів (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості критичного мислення студентів
(за опитувальником на основі праці Л. Драгієвої)**

Загальний рівень розвитку критичного мислення	Всього (48 студентів)		3 курс (30 студентів)		4 курс (18 студентів)	
	n	%	n	%	n	%
Високий рівень розвитку критичного мислення	8	16,7%	3	10%	5	27,8%
Середній рівень розвитку КМ	25	52,1%	14	46,7%	11	61,1%
Низький рівень розвитку критичного мислення	15	31,2%	13	43,3%	2	11,1%

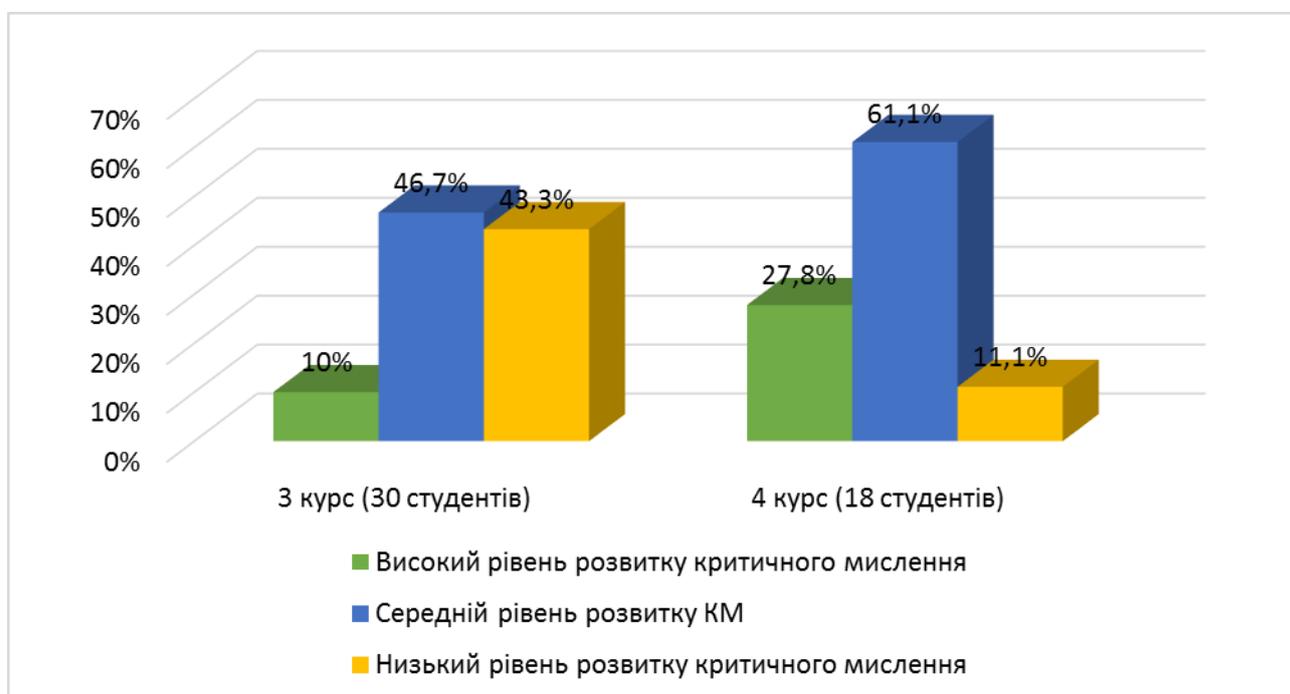
Високий рівень розвитку критичного мислення мають 16,7% студентів, які володіють чіткими уявленнями про КМ, мають сформовані стійкі вміння і

навички основних розумових операцій. Ці студенти вміють логічно обґрунтовувати оцінку і давати самооцінку прийняти рішенням. Проявляють ініціативність та самостійність, оригінальність у висуванні гіпотези, терпимі до аргументованої критики на адресу висловленої ними думки.

У половини опитаних встановлено середній рівень (52,1%). Вони здатні до покрокового відпрацювання основних операцій мислення, однак у них виявляється невисокий рівень організованості, цілеспрямованості, не зміцнілий досвід доказу та спростування, відсутність активної позиції.

Низький рівень критичного мислення виявлено у третини студентів (31,2%), які мають слабкі, приблизні уявлення про критичне мислення, не сформовані вміння давати оцінку інформації і фактам, доводити свою правоту. У них спостерігається низький рівень сформованості розумових операцій (аналізу, синтезу, порівняння та ін.), переважання слабких навичок порівняльного аналізу.

Представимо отримані результати опитування студентів 3 і 4 курсів за допомогою рис. 2.3.

Рис. 2.3. Рівні сформованості критичного мислення студентів 3 і 4 курсів (за опитувальником на основі праці Л. Драгієвої)

Отже, знову помітна тенденція до переважання високого рівня розвитку КМ у студентів 4 курсу (на 17,8% більше). Переважна більшість обох підгруп опитуваних мають середній рівень розвитку критичного мислення (46,7% і 61,1%), що більше проявляється у студентів 4 курсу (на 14,4%). А низький – виявлено більшою мірою у третьокурсників (на 32,2% більше, ніж у четвертокурсників).

Відповідно до проаналізованих результатів дослідження більше третини опитуваних студентів (від 31,2% до 47,9%) мають низький, незадовільний рівень розвитку критичного мислення, що вказує на потребу проведення з ними психолого-педагогічної роботи, спрямованої на підвищення їх навичок і вмінь критичного мислення.

Зроблені висновки щодо недостатності розвитку критичного мислення у сучасного студентства підтверджуються результатами досліджень українських вчених, де опитувані студенти мають посередні здібності в розвитку критичного мислення. За даними Л. Ткаченко (2015), у більшості студентів ЗВО виявляються досить низькі показники сформованості критичного мислення – в її дослідженні 50% студентів мають низький, а 40% – середній рівні. За результатами Л. Ткаченко, майбутні фахівці мають ситуативні не систематичні навички критичного мислення. Більшість студентів не можуть пояснити, чому в окремих випадках вони здатні критично осмислити вхідну інформацію, а в інших – готові до сприймання поданих фактів у готовому вигляді, не піддаючи їх критичному аналізу. Майбутні фахівці не розуміють сутності критичного мислення та механізму його реалізації. Сам термін «критичне мислення» у них часто асоціюється із критикою, спрямованою на пошук негативних аспектів явищ, засудження того, що не відповідає нормам суспільства, поглядам більшості тощо [63].

За результатами дослідження С. Конотоп (2019), більшість студентів заходяться на середньому рівні розвитку критичного мислення (93%), однак високого рівня майже не виявляється серед майбутніх фахівців. В той же час авторка доводить, що критичне мислення є індивідуальною особливістю

кожного студента, яка піддається розвитку й формуванню. На її думку, цілеспрямоване формування критичного мислення у студентів забезпечує перехід від традиційного навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до навчання, спрямованого на розвиток самостійного і свідомого мислення студентів. За С. Конотоп [29], основною метою розвитку критичного мислення у студентів є розвиток їх інтелектуальних здібностей, рефлексивного мислення, високим когнітивних і метакогнітивних умінь.

Вищевказане обумовлює актуальність проблеми розвитку критичного мислення у студентів в процесі навчання їх у закладах вищої освіти та спрямовує наукову спільноту до пошуку ефективних шляхів, форм і методів організації освітнього процесу для формування висококваліфікованих фахівців, здатних до творчого самовираження, критичного мислення, активної професійної самореалізації.

Висновки до розділу 2

Для практичного вивчення особливостей розвитку критичного мислення студентів у процесі їх навчання у ЗВО було організовано і проведено емпіричне дослідження. Вибірку дослідження склали 48 студентів психологічного факультету Європейського університету (30 студентів 3 курсу і 18 студентів 4 курсу).

У ході емпіричного дослідження використано наступний інструментарій: інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун); тест «Рівень критичного мислення» (Т. Пащенко); «Опитувальник сформованості критичного мислення студентів» (за напрацюваннями Л. Драгієвої).

За результатами дослідження більшість опитаних студентів мають прийнятний, задовільний рівень розвитку критичного мислення (43,8%), у третини опитаних студентів виявлено неприйнятний, незадовільний рівень

розвитку критичного мислення (31,2%), ще у 16,7% студентів виявлено дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення. Дуже незначна частина опитаних мають високий рівень розвитку критичного мислення (8,3%).

За тестом «Рівень критичного мислення» (Т. Пащенко) більшість студентів мають середній і достатній рівні розвитку критичного мислення (41,7% і 25%). У третини опитаних виявлено низький рівень розвитку критичного мислення (29,1%). Тільки у 4,2% встановлено оптимальні високі показники критичного мислення.

Використовуючи «Опитувальник сформованості критичного мислення студентів», ми отримали результати, що свідчать про те, що високий рівень розвитку критичного мислення мають 16,7% студентів. Вони володіють чіткими уявленнями про КМ, мають сформовані стійкі вміння і навички основних розумових операцій. У половини опитаних встановлено середній рівень (52,1%), а низький рівень критичного мислення виявлено у третини студентів (31,2%), які мають слабкі, приблизні уявлення про критичне мислення, не сформовані вміння висловлювати свою думку та доводити правоту, правильно інтерпретувати вхідну інформацію та приймати на її основі адекватні рішення.

Зважаючи на те, що серед студентів 3 курсу було більше осіб із незадовільним, низьким рівнем критичного мислення, дану підгрупу респондентів обрано як експериментальну для подальшої формувальної роботи з розвитку критичного мислення.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

3.1. Програма занять з розвитку критичного мислення студентів та практичні рекомендації з її впровадження

Відповідно до встановленої потреби та в межах виконання завдань формувального етапу дослідження розроблено програму занять для розвитку критичного мислення студентів.

Під час складання занять використано напрацювання відомих науковців і практиків, методистів, серед яких: В. Андрєєнкова [11], Б. Багай [4], М. Бохан [53], В. Козира [27], Л. Куземко [33], С. Міщенко [38], С. Мусійчук [43], С. Терно [58], О. Фальова [65], Д. Халперн [69], В. Ягоднікова [81] та ін.

Програма занять для розвитку критичного мислення студентів

Мета програми занять: розвиток критичного мислення; ознайомлення з техніками і методами розвитку критичного мислення; формування мотивації до саморозвитку і вдосконалення навичок критичного мислення; підвищення інтелектуальних та соціально-комунікативних здібностей студентів.

Завдання:

- ознайомити студентів із поняттями «критичного мислення» та його складовими;
- за допомогою створення проблемних ситуацій та дискусій обговорити важливість критичного мислення для прийняття правильних рішень, відповідальної діяльності в умовах недостатності інформації;
- надати інформацію про характерні риси людини, яка мислить критично, залучити до створення психологічних портретів успішних людей, які критично мислять;

- діагностувати наявний рівень розвитку характеристик критичного мислення у студентів, мотивувати до їх вдосконалення;
- створити умови для формування навичок відстоювання власної думки, адекватного добору аргументів, доказів щодо повідомлюваних фактів;
- розвивати навички ставити необхідні питання для уточнення інформації, її прояснення, отримання доповнюючих даних, а також – вміння активного слухання, що є запорукою уникнення непорозуміння у відносинах з іншими людьми;
- розвивати навички рефлексії, узагальнення отриманого досвіду, прийняття засвоєних вмінь і навичок, визначення їх подальшого використання (за допомогою вправ-релаксацій та узагальнюючих вправ);
- формувати конструктивні навички вирішення суперечливих ситуацій, підвищувати розвиток комунікативних вмінь студентів;
- сприяти встановленню доброзичливої атмосфери в групі учасників тренінгових занять, підтримувати гармонійність їх відносин і толерантне ставлення один до одного.

Оптимальна кількість учасників: 10-15 осіб.

Загальна тривалість програми: 8 год. 40 хв. (4 заняття по 130 хв. кожне).

Структурно програма занять включає 4 тренінгових заняття, сплановані до проведення протягом чотирьох днів: «Знайомство з критичним мисленням», «Цінність правильних запитань в критичному мисленні», «Активне слухання як запорука уникнення непорозуміння та навичка критичного мислення», «Успішна людина, що мислить критично».

Обладнання: фліп-чарт, ноутбук, проектор, аркуші паперу формату А 1 (4 шт.), папір формату А 4 (10 шт.), кольорові олівці, кольоровий папір, ножиці; доступ до он-лайн формату проведення занять.

Розміщення учасників: учасники тренінгу розміщуються за екранами своїх технічних пристроїв, у приміщенні, яке надає змогу вільно пересуватися за потреби, зробити перерву.

Представимо основний зміст занять, акцентувавши увагу на практичному опрацюванні завдань студентами. Повний зміст розробленої програми занять для розвитку критичного мислення студентів подаємо у додатку Д.

День перший. Заняття «Знайомство з критичним мисленням»

Мета: знайомство учасників з тренером, визначення тематики і цілей програми занять; ознайомлення з очікуваннями учасників; надання інформації про критичне мислення; діагностування особистісних якостей учасників, що сприяють критичному мисленню; мотивація до їх саморозвитку; надання рекомендацій з підвищення стійкості до ризику прийняття неповної чи не правдивої інформації; формування навичок рефлексії.

1. Організаційний момент

Привітання з тренером, повідомлення тематики заняття (5 хв.)

Тренер повідомляє тему заняття та коротко розповідає про що буде йти мова під час його проведення.

Вправа-знайомство «Я і моє ім'я» (10 хв.)

Мета: Відкрити своє справжнє «Я», усвідомити якості особистості, досягнути вищого рівня самосвідомості.

Вправа «Правила роботи в групі» (7 хв.)

Мета: встановлення принципів роботи в групі; створення відчуття захисту; усвідомлення особливостей спілкування в групі, сприяння організації ефективного простору для особистісного розвитку.

Вправа «Посмішка» (5 хв.)

Мета: Створення позитивного клімату в групі.

Вправа «Анкета очікувань учасника» (8 хв.)

Мета: визначити очікування учасників.

Тренер пропонує кожному учаснику заповнити анкету, яка передбачає доповнення наступних незакінчених речень. Після цього відбувається обговорення (в парах, малих групах, спільно з групою).

2. Основна частина заняття

Інформаційне повідомлення про критичне мислення (В. Козира) (15 хв.)

Мета: ознайомити учасників з поняттям критичного мислення, розкрити структуру його компонентів.

Тренер знайомить учасників із теоретичним матеріалом про критичне мислення. Потім пропонує учасникам: «наведіть приклади критичного мислення людини, проаналізуйте, коли ви самі застосовували критичне мислення?».

Притча «Дві сестри і апельсин» (В. Андрєєнкова) (10 хв.)

Мета: опрацювання понять «позиції» та «інтереси» на прикладі притчі про апельсин; показати важливість критичного мислення у ситуаціях недостатності інформації.

Тренер ознайомлює учасників із причтею про двох сестер і апельсин. Під час обговорення моралі притчі ставить запитання до учасників: «Чому важливо запитувати співрозмовників про те, що вони хочуть отримати? Чи важливо пам'ятати, що ваші цілі можуть бути різними, і ви можете дійти згоди навіть в суперечливих ситуаціях?». Потім пропонує навести приклади, коли ви також потрапляли в ситуації непорозуміння з іншими людьми через недостатність знань щодо намірів опонентів, як вирішували суперечливі ситуації?

Мозковий штурм «Якості особистості, яка критично мислить» (Д. Халперн) (15 хв.)

Мета: привернути увагу до необхідності формувати особистісні якості, що сприяють розвитку критичного мислення.

Спочатку тренер знайомить учасників із теоретичним матеріалом про особистісні якості людини, яка критично мислить: готовність до планування; гнучкість; наполегливість; готовність виправляти свої помилки; усвідомлення; пошук компромісних рішень.

Потім тренер пропонує обговорити шляхи розвитку кожної із вказаних особистісних рис через стимулювання студентів до складання рекомендацій для своїх товаришів, друзів, які хочуть критично мислити.

Вправа «Мій рівень критичності мислення» (10 хв.)

Мета: діагностувати сформованість в учасників. особистісних якостей, що сприяють критичному мисленню.

Після презентації думок щодо шляхів розвитку готовності до планування, гнучкості, наполегливості, готовності виправляти свої помилки, усвідомлення, пошуку компромісних рішень, тренер пропонує учасникам намалювати коло із 6 спицями, де позначити на кожній з них вказані особистісні якості, та відмітити рівень їх розвитку у себе за 10-бальною шкалою.

Обговорення: Чи всі якості розвинені в однаковій мірі? Чи можна їхати на такому колесі? Які якості особистості, що сприяють розвитку критичного мислення, ви хотіли б розвинути в першу чергу?

Дискусія «Правдивість інформації» (10 хв.)

Мета: обговорити з учасниками проблему правдивості інформації, та критичного аналізу даних, особливо в ситуаціях їх недостатності.

Обговорення питань: «Чим відрізняються джерела інформації? Які прийоми і техніки допоможуть знайти й систематизувати інформацію з різних джерел? Як оцінити достовірність інформації? Як розпізнати недобросовісну аргументацію та рекламу, спрямовану на маніпуляцію? Що перешкоджає у прийнятті рішення? Як знайти ефективне вирішення проблеми при недостатності часу, ресурсів?».

Рекомендації з підвищення стійкості до ризику прийняття неповної чи не правдивої інформації (10 хв.)

Мета: ознайомлення із рекомендаціями щодо опору маніпулятивним впливам неповної чи неправдивої інформації.

Тренер ознайомлює студентів із основними рекомендаціями з підвищення стійкості молоді до ризику прийняття неповної чи неправдивої

інформації. Пропонує доповнити список рекомендацій, аргументувавши свою думку.

Вправа на саморегуляцію «Дерево» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: формування внутрішньої стабільності, створення балансу нервово-психічних процесів, звільнення від травмуючої ситуації.

Після виконання вправи відбувається обговорення: Як ви себе почуваете зараз? Чи сподобалася вам вправа? Чи змогли відчутися впевнено, міцним і сильним деревом?

3. Підведення підсумків заняття (15 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Кожному учаснику пропонується висловити своє розуміння того, що відбулось у групі: «Сьогодні мені сподобалось або не сподобалось».

Тренер дякує членам групи за роботу, підводить підсумки заняття і запрошує на наступну зустріч.

День другий. Заняття «Цінність правильних запитань в критичному мисленні»

Мета: мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення; формування навичок цілевизначення і планування, вміння аргументувати свої думки, доводити твердження; ознайомлення учасників із стратегією «тонких і товстих запитань», надання змоги попрактикуватися у задаванні різних типів питань; закріплення навичок послідовної роботи в групі з вирішення проблеми у спільній діяльності (за технологією етапів Milestones); складання психологічних портретів критично мислячої людини; активізація внутрішніх ресурсів для самовдосконалення; формування навичок рефлексії.

1. Організаційний момент

Привітання, підмовлення теми заняття (5 хв.)

Вправа «Що будемо робити?» (М. Бохан) (10 хв.)

Мета: формування навичок цілевизначення і планування, мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам скласти цілі заняття, які можуть бути загальними (що цінне для всіх) та індивідуальними (що цінне для мене). При виконанні завдання учасники користуються опорною схемою.

2. Основна частина заняття

Мозковий штурм «Критичне мислення, емоції і спілкування»
(С. Міщенко) (10 хв.)

Мета: закріпити отримані знання щодо критичного мислення, формувати навичок і вмій аргументувати свої думки, доводити твердження.

Тренер пропонує обговорити наступні питання: «Що таке ефективне спілкування? Що робить спілкування ефективнішим? Як використати критичне мислення у спілкуванні?» та ін. Наприкінці тренер робить висновок, що ефективна комунікація – це активне слухання, мистецтво задавати питання, вміння сказати «ні», а також розуміння стратегій і тактик переговорів.

Інформаційне повідомлення «Відмінності звичайного і критичного мислення» (10 хв.)

Мета: продовжувати знайомити із сутністю поняття «Критичне мислення», вчити навичкам аналізу відмінностей мислення критичного і не критичного.

Тренер знайомить учасників із матеріалом щодо характеристик критичного і звичайного мислення (таблиця). Пропонує доповнити рядки таблиці найбільш значимими характеристиками критичного і не критичного мислення. Якщо студенти сумніваються у віднесенні характеристики до того чи іншого стовпчика – потрібно навести приклад та обговорити цю характеристику в групі.

Інформаційне повідомлення «Цінність критичного мислення»
(В. Козира) (20 хв.)

Мета: продовжувати знайомити із сутністю поняття «Критичне мислення», навчати складати психологічні портрети критично мислячих людей.

Тренер знайомить учасників із теоретичним матеріалом про те, що дає розвинуте критичне мислення людині. Потім задає учасникам завдання: «Користуючись прослуханим матеріалом, об'єднатися в пари і скласти психологічний портрет критично мислячої людини. Навести приклади, коли людина мислить критично, і що це їй дає, і коли вона поводить себе бездумно, не перевіряючи вхідну інформацію, не володіє навичками критичного мислення».

Після роботи в парах, учасники представляють свої результати у загальному колі, відбувається групове обговорення важливості розвитку критичного мислення у сучасних людей.

Вправа-практикум «Запитання» (В. Козира) (20 хв.)

Мета: ознайомлення учасників із стратегією «тонких і товстих запитань», надання змоги попрактикуватися у задаванні різних типів питань.

Спочатку тренер знайомить учасників зі стратегією задавання питань, що сприяє розвитку критичного мислення. Далі тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари і задавати один одному по 5 тонких і товстих запитань за вільною тематикою. Всі питання мають записуватися, а тематика розмови – попередньо визначається у загально груповому обговоренні (погода, подорожі, відпочинок, навчання).

Наприкінці вправи у груповому обговоренні тренер звертається до учасників: Чи вдалося дізнатися щось нове при постановці тонких питань, коли вони були ефективні? На які питання вам більше сподобалась відповідь? Визначаються найбільш цікаві питання та за бажанням студентів аналізуються відповіді на них.

Вправа-практикум «Вирішення проблеми» (С. Мусійчук) (25 хв.)

Мета: закріплення навичок послідовної роботи в групі з вирішення проблеми у спільній діяльності, ознайомлення на практиці із технологією етапів Milestones.

Учасникам пропонується поділитися на дві команди, кожній дається одна й та ж ситуація для вирішення, що пов'язана із навчальним процесом

у ЗВО. Студенти мають запропонувати найбільш вдале вирішення проблеми, яке задовольнить всіх учасників проблемної ситуації, використовуючи технологію етапів (Milestones).

Вправа-релаксація «Небо» (10 хв.)

Мета: оптимізувати емоційний стан учасників, відновлення їх сил та віри у власні можливості, активізація внутрішніх ресурсів.

Тренер пропонує розслабитися, закрити очі і прослухати наступний текст, уявляючи по ході розповіді все, про що в ній говориться.

Обговорення: Як ви себе відчуваєте? Чи вдалося відслідкувати всі вказані зміни? Які почуття виникали в ході виконання вправи?

Вправа «Рюкзак» (В. Козира) (10 хв.)

Мета: практично відпрацювати стратегію критичного мислення «рюкзак» серед учасників.

Тренер пропонує кожному учаснику коротко записати на папері відповідь на запитання: «Які з тих знань, умінь, способів дій, що набули на занятті, вони візьмуть з собою для використання на інших заняттях, у житті, для виконання домашнього завдання, тематичного оцінювання?». Папірці з відповідями учасники «складають в умовний рюкзак» (показують тільки тренеру), який вибірково знайомить всіх учасників з відповідями.

3. Підведення підсумків заняття (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

День третій. Заняття «Активне слухання як запорука уникнення непорозуміння та навичка критичного мислення»

Мета: мотивування до розвитку критичного мислення; навчання способу структурування матеріалу, критичного його аналізу; формування навичок цілевизначення і планування; закріплення навичок постановки питань для отримання необхідної інформації; ознайомлення із алгоритмом використання техніки активного слухання;

1. Організаційний момент

Привітання, підмовлення теми заняття. (5 хв.)

Вправа «Ставимо цілі» (М. Бохан) (10 хв.)

Мета: формування навичок цілевизначення і планування, мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам скласти цілі заняття, які можуть бути загальними (що цінне для всіх) та індивідуальними (що цінне для мене).

Учасники визначають цілі заняття самостійно за методом «Мікрофону», передаючи естафету від одного до іншого по колу (чи іншим способом). Кожен учасник продовжує фрази: «Сьогодні на занятті я знатиму ... Сьогодні на занятті я навчуся ... Сьогодні на занятті я розвиватиму ... Сьогодні на занятті я досягну успіху завдяки ...».

2. Основна частина заняття

Метод «Знаю – хочу дізнатися – навчаюсь» (Б. Багай) (20 хв.)

Мета: навчання студентів способу структурування матеріалу, критичного його аналізу.

Тренер організує роботу студентів у парах за заданою тематикою, пропонуючи відзначати інформацію за допомогою таблиці зі стовпчиками «Що ми знаємо», «Що хочемо знати», «Що ми вивчили».

Вправа «Грона запитань» (С. Терно) (20 хв.)

Мета: ознайомити учасників із різними типами запитань, підвищити їх інтерес і прагнення до розвитку критичного мислення.

Тренер ознайомлює учасників з матеріалом про розділ питань за типами та їх приклади: запитання загального характеру; запитання, що перевіряють розуміння перспектив; запитання, що перевіряють припущення; запитання, що перевіряють зрозумілість задач.

Далі тренер пропонує учасникам обговорити будь-яку проблему в парах, використовуючи по 1-2 запитання з кожної категорії питань, дати відповіді на конструктивні запитання.

Бесіда про активне слухання у спілкуванні (В. Андрєєнкова) (10 хв.)

Мета: навчити уважно слухати співрозмовника, стимулювати до роздумів про важливість уважного слухання, щоб отримати більше інформації.

Тренер повідомляє, що важливо не тільки ставити правильні запитання, а й уважно та активно слухати відповіді на них. Тренер задає групі наступні питання: *«Чи важливо вміти уважно слухати співрозмовника? Чому? В чому, на ваш погляд, різниця між тим, як ми слухаємо і що ми чуємо? Як ми відчуваємо, що нас уважно слухають?»*

Інформаційне повідомлення «Активне слухання як передумова уникнення непорозуміння у спілкуванні» (В. Андрєєнкова) (20 хв.)

Мета: надати інформацію про активне слухання, мотивувати о використання його в щоденному житті, щоб отримати більше інформації.

Тренер знайомить учасників з інформацією про активне слухання (етапи слухання – невербальна підтримка, формулювання змісту висловлювання, отримання згоди співрозмовника після інтерпретації його думки, демонстрація свого ставлення з приводу почутого, висловлювання свого судження з приводу проблеми), запрошує до обговорення незнаних моментів.

Завдання до учасників – прослухавши розповідь тренера про те, як він провів вчорашній день, застосувати активне слухання, і дати йому «зворотній зв'язок», поставити йому запитання відповідно до засвоєного матеріалу – невербально підтримати його, здійснити інтерпретації думок, продемонструвати своє ставлення до почутого, висловити своє судження по суті справи.

Вправа «Алгоритм активного слухання» (5 хв.)

Мета: надати інформацію про активне слухання, ознайомити із алгоритмом використання техніки активного слухання.

Тренер знайомить учасників з алгоритмом використання техніки активного слухання, запрошує до обговорення незнаних моментів:

Опрацювання техніки «активного слухання» (робота в парах) (20 хв.)

Мета: навчити уважно слухати співрозмовника, напрацювати навички активного слухання в розмові, засвоїти важливість слухання в розвитку критичного мислення (отримати більше інформації для прийняття рішень).

Тренер пропонує учасникам розділитися на пари. Кожний учасник в парі розказує як розпочався його ранок, а інший слухає, використовуючи техніку «активного слухання».

У ході обговорення учасники дають відповіді на такі питання: Чи змогли Ви дотриматися вимог активного слухання? Що вийшло найкраще? Які виникли складнощі при спілкуванні?

Вправа-рефлексія «Руки» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: надати можливість для розслаблення, зниження психоемоційного напруження, зняття втоми, відновлення психічної рівноваги і балансу, підвищення настрою, створити умови для засвоєння отриманого досвіду.

Тренер зачитує учасникам текст вправи, пропонуючи розслабитися і уявити все сказане.

3. Підведення підсумків заняття (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

День четвертий. Заняття «Успішна людина, що мислить критично»

Мета: формування стійкої мотивації до розвитку критичного мислення; узагальнення отриманих знань та вмінь щодо критичного мислення; ознайомлення із стратегією «сенкан», складання сенканів; формування навичок рефлексії, створення умов для усвідомлення сильних сторін і програмування до саморозвитку, для активізації внутрішніх ресурсів для самовдосконалення, формування образу успішної людини, здатної до критичного мислення.

1. Організаційний момент

Привітання, повідомлення теми заняття. (5 хв.)

Вправа-розминка «Намалюй настрій» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: налаштування на групову роботу, формування сприятливої атмосфери в групі, надання змоги від рефлексувати свій стан.

Тренер пропонує учасникам намалювати свій настрій лівою рукою на аркуші паперу, вивільнивши свій творчий потенціал, підписати на звороті декілька слів, що відображають психоемоційний стан і настрої учасників. Далі учасники показують свої малюнки, супроводжують їх поясненням щодо свого настрою, далі тренер звертається до студентів: «Якщо настрої погані – можете порвати малюнок і викинути його, а якщо – хороший, поставити поруч на столі, повісити в рамочку на стіні тощо. Відчуйте, що це тільки настрої, Ви самі господарі свого стану і настрою, і можете зробити з ним все, що забажається».

Обговорення: Який настрій у нашій групі переважає сьогодні? Що вам захотілось зробити із своїм настроєм? Чий малюнок про настрої сподобався більше? Які є способи підняття настрою – собі та іншій людині?

2. Основна частина заняття

Вправа-практикум психологічний портрет «Критикана» (за В. Ягодніковою) (20 хв.)

Мета: сформулювати уявлення про людину, яка критично мислить, підбити підсумки проведеної роботи з розвитку якостей критично мислячої людини; мотивувати до подальшого саморозвитку.

Тренер пропонує учасникам розглянути ознаки (якості), за допомогою яких можна визнати людину, що критично мислить. Кожну якість студенти мають письмово описати за допомогою 2-3 речень, навести приклади сформованості вказаної ознаки, а потім представити у загальногруповому обговоренні.

Після цього на аркуші паперу в клітинку малюються 8 «олівців-стовпчиків», де відзначаються позначки 0 і 10 (найвища клітинка). Вказані якості людини, яка критично мислить, оцінюються кожним студентом, розфарбовуються різними кольорами, і представляються групі.

Запитання до обговорення: В кого вийшов найвищий «парканчик» із якостей? Чи рівномірно відображені якості? Чиї кольори паркану були найбільш цікаві і приємні для споглядання? Чи готові трудитися над тим, щоб досягти найвищого рівня розвитку цих якостей?

*Вправа-практикум «Задача-проблема або Задача-помилка»
(В. Козира) (10 хв.)*

Мета: підвищити інтерес учасників до розв'язання логічних задач, застосовуючи критичне мислення.

До уваги тренера: стратегія «Задача – проблема» або «Задача – помилка» провокує учнів на активну пізнавальну діяльність, критичне осмислення теоретичного і практичного матеріалу.

Тренер пропонує учасникам задачу: «Шерлок Холмс і гарячий чай». Обговорення у групі можливих варіантів рішення задачі, висловлення аргументів, відстоювання своїх думок.

*Інформаційне повідомлення «Стратегія «Сенкан» або «Сенквейн»
(В. Козира) (10 хв.)*

Мета: ознайомлення учасників із стратегією розвитку критичного мислення «сенкан», зацікавити нестандартною формою викладу думок на емоцій.

Тренер знайомить учасників із теоретичним матеріалом про стратегію сенкан і правила складання сенканів (неримованих віршів із 5 рядків).

Вправа «Складання сенкану» (20 хв.)

Мета: закріплення отриманих знань, мотивування учасників до розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує скласти учасникам сенкани на вільну тематику, зачитати їх в групі, відзначити найбільш вдалі асоціації, метафори.

Вправа «Складання рекомендацій для товаришів» (за Л. Куземко) (10 хв.)

Мета: закріплення навичок групової роботи, підвищення інтересу до нетрадиційних форм навчання, розвиток критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в команди по 5-6 осіб, і скласти рекомендації для своїх товаришів щодо розвитку критичного мислення, використовуючи метод «гронування», де спочатку посередині аркуша пишеться центральне слово (наприклад, «критичне мислення»), і навколо нього збираються інші вислови, що вказують на способи розвитку. Кожна команда визначає опірні слова, ключові ідеї, які приймаються на колективному обговоренні всієї групи.

Вправа «Дерево мого успіху» (10 хв.)

Мета: розвивати вміння учасників рефлексувати, усвідомлювати свої сильні сторони, надати змогу запрограмувати себе на саморозвиток.

Тренер звертається до учасників: «Намалюйте дерево, а його складові підпишіть своїми основними рисами, які, на вашу думку, допомагають вам досягати успіху».

Далі учасники демонструють свої малюнки та інтерпретують їх. Тренер запитує їх: «Які риси ви б хотіли додати ще? Як їх можна розвинути? Як ви вважаєте, коли ви зможете досягти найвищого рівня їх розвитку? Які кроки заплануєте для цього?».

Вправа «Чого я навчився» (10 хв.)

Мета: допомогти тренеру членам групи отримати інформацію про почуття учасників, пов'язаних з процесом занять.

Учасникам пропонується оцінити окремі успіхи, яких їм вдалось досягнути, виходячи із запропонованої системи оцінок (вдалось досягти, абсолютно не вдалось).

Вправа «Внутрішній промінь» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: зняття стомлення, знаходження внутрішньої стабільності, створення умов для активізації внутрішніх ресурсів для самовдосконалення, формування образу успішної людини, здатної до критичного мислення і відповідального прийняття рішень у будь-якій сфері свого життя.

Тренер зачитує текст, пропонуючи уявити, як рухається промінь всередині кожного учасника. Цю вправу доцільно провести кілька разів,

зосереджуючи свою увагу на русі променя зверху вниз. Закінчується вправа словами: «Я став новою людиною! Я став молодим і сильним, спокійним та стабільним! Я все роблю добре! Я критично мислю і відповідально приймаю рішення! Я зданий до продуктивної діяльності».

3. Підведення підсумків заняття. (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Завершальна вправа «Подарунок» (5 хв.)

Мета: узагальнення позитивних емоцій від участі у тренінговому занятті.

Тренер пропонує учасникам дарувати уявні подарунки один одному, зображуючи за допомогою пантоміми якийсь предмет і передаючи його своєму сусідові праворуч (морозиво, їжачка, гирю, квітку й т.п.). Вправа сприяє звершенню занять на позитивній ноті.

У табл. 3.1 наведено сценарний план програми занять з розвитку критичного мислення.

Таблиця 3.1

Сценарний план програми занять з розвитку критичного мислення

Назва і план частини	Тривалість
ДЕНЬ ПЕРШИЙ	
ЗАНЯТТЯ «ЗНАЙОМСТВО З КРИТИЧНИМ МИСЛЕННЯМ»	
1. Організаційний момент	
Привітання з тренером, повідомлення тематики заняття	5
Вправа-знайомство «Я і моє ім'я»	10
Вправа «Правила роботи в групі»	10
Вправа «Посмішка»	5
Вправа «Анкета очікувань учасника»	10
2. Основна частина заняття	
Інформаційне повідомлення про критичне мислення (В. Козира)	15
Притча «Дві сестри і апельсин» (В. Андрєєнкова)	10
Мозковий штурм «Якості особистості, яка критично мислить» (Д. Халперн)	15
Вправа «Мій рівень критичності мислення»	10
Дискусія «Правдивість інформації»	10
Рекомендації з підвищення стійкості до ризику прийняття неповної чи не правдивої інформації	10
Вправа на саморегуляцію «Дерево» (О. Фальова)	10
3. Підведення підсумків заняття	15

Продовження табл. 3.1

Назва і план частини	Тривалість
ДЕНЬ ДРУГИЙ ЗАНЯТТЯ «ЦІННІСТЬ ПРАВИЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ В КРИТИЧНОМУ МИСЛЕННІ»	
1. Організаційний момент	
Привітання, підмовлення теми заняття	5
Вправа «Що будемо робити?» (М. Бохан)	10
2. Основна частина заняття	
Мозковий штурм «Критичне мислення, емоції і спілкування» (С. Міщенко)	10
Інформаційне повідомлення «Відмінності звичайного і критичного мислення»	10
Інформаційне повідомлення «Цінність критичного мислення» (В. Козира)	20
Вправа-практикум «Запитання» (В. Козира)	20
Вправа-практикум «Вирішення проблеми» (С. Мусійчук)	25
Вправа-релаксація «Небо»	10
Вправа «Рюкзак» (В. Козира)	10
3. Підведення підсумків заняття	10
ДЕНЬ ТРЕТІЙ ЗАНЯТТЯ «АКТИВНЕ СЛУХАННЯ ЯК ЗАПОРУКА УНИКНЕННЯ НЕПОРОЗУМІННЯ ТА НАВИЧКА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ»	
1. Організаційний момент	
Привітання, підмовлення теми заняття	5
Вправа «Ставимо цілі» (М. Бохан)	10
2. Основна частина заняття	
Метод «Знаю – хочу дізнатися – навчаюсь» (Б. Багай)	20
Вправа «Грона запитань» (С. Терно)	20
Бесіда про активне слухання у спілкуванні (В. Андрєєнкова)	10
Інформаційне повідомлення «Активне слухання як передумова уникнення непорозуміння у спілкуванні» (В. Андрєєнкова)	20
Вправа «Алгоритм активного слухання»	5
Опрацювання техніки «активного слухання» (робота в парах)	20
Вправа-рефлексія «Руки» (О. Фальова)	10
3. Підведення підсумків заняття	10
ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ ЗАНЯТТЯ «УСПІШНА ЛЮДИНА, ЩО МИСЛИТЬ КРИТИЧНО»	
1. Організаційний момент	
Привітання, повідомлення теми заняття	5
Вправа-розминка «Намалюй настрої» (О. Фальова)	10
2. Основна частина заняття	
Вправа-практикум психологічний портрет «Критикана» (за В. Ягодніковою)	20
Вправа-практикум «Задача-проблема або Задача-помилка» (В. Козира)	10
Інформаційне повідомлення «Стратегія «Сенкан» або «Сенквейн» (В. Козира)	10
Вправа «Складання сенкану»	20
Вправа «Складання рекомендацій для товаришів» (за Л. Куземко)	10
Вправа «Дерево мого успіху»	10

Продовження табл. 3.1

Назва і план частини	Тривалість
Вправа «Чого я навчився»	10
Вправа «Внутрішній промінь» (О. Фальова)	10
3. Підведення підсумків заняття	10
Завершальна вправа «Подарунок»	5

Вважаємо, що розроблена програма для розвитку критичного мислення студентів є цінною у методичному забезпеченні роботи психолога і педагогів ЗВО із майбутніми фахівцями. На нашу думку, розвиток критичного мислення студентів є вагомим завданням сучасної системи вищої освіти, адже передбачає підготовку майбутніх фахівців, здатних до активного засвоєння інформації, прийняття відповідальних рішень на її основі. Вміння студентів критично аналізувати вхідну інформацію, знаходити приховані елементи, доповнювати свої уявлення про той чи інший предмет розмови, суперечки, сприятливо впливає на вибір зваженого рішення, що дозволяє найбільш успішно розв'язати ситуацію.

В ході цілеспрямованого розвитку у студентів критичного мислення (під час занять розробленої програми) вони вчаться робити логічні умовиводи; приймати обґрунтовані рішення; давати оцінку позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу; спрямувати зусилля на результат.

Крім того, вважаємо вартим вказати практичні рекомендації з впровадження програми занять для розвитку критичного мислення студентів. Опираючись на думки В. Козири, вважаємо доцільним порадити викладачам ЗВО, які впроваджують технологію розвитку критичного мислення студентів у практичній роботі з ними:

1. Використовуйте різноманітні форми та методи організації роботи студентів, які надають змогу розкрити зміст їх досвіду із запропонованої теми;

2. Створюйте атмосферу зацікавленості та успіху кожного студента в освітній роботі;

3. Стимулюйте студентів до пошуку різноманітних способів виконання завдання на занятті;

4. Застосовуйте завдання, які дозволяють студенту самому обирати тип, вид і форму предметного матеріалу (словесну, графічну, умовно-символічну тощо);

5. Створюйте педагогічні ситуації спілкування, які дозволяють студентам, незалежно від їх готовності до занять, проявляти ініціативу, самостійність, активність у доборі способів роботи;

6. Обговорюйте із студентами наприкінці заняття не тільки те, що вони дізналися, а й те, що сподобалось (не сподобалось) і чому; що було корисним і де вони будуть його використовувати; що хотілося б виконати (вивчити) ще раз, а що зробити інакше.

7. При оцінюванні успіхів студентів варто аналізувати не тільки правильність відповіді, але й її самостійність, творчість, прагнення студента шукати й знаходити різноманітні способи виконання завдання.

8. При задаванні домашнього завдання визначайте те тільки його об'єм і зміст, а й вказуйте рекомендації з раціональної та ефективної організації самостійної роботи з його виконання.

9. Розвиток критичного мислення студентів можна продовжувати в позааудиторний, на засіданнях гуртків, клубів за інтересами, під час написання науково-дослідницьких робіт, проведення досліджень, у ході підготовки до змагань тощо [27, с. 53-54].

Таким чином, розроблена програма занять спрямована на розвиток критичного мислення студентів і передбачає активну навчально-розвивальну діяльність психолога (викладач ЗВО) із учасниками групової роботи. Очікуваними результатами участі студентів у програмі занять є підвищення їх рівня розвитку критичного мислення, зростання особистісних якостей, які характеризують їх як успішних людей, готових до критичного осмислення вхідної інформації, прийняття на її основі відповідальних рішень, продуктивного впровадження їх в життя та досягнення поставлених цілей.

3.2. Аналіз ефективності проведеної психологічної роботи з розвитку критичного мислення студентів

Заняття розробленої програми з розвитку критичного мислення студентів проведено із респондентами експериментальної групи, до якої ввійшли третьокурсники (30 осіб). Для кращої групової роботи та отримання зворотного зв'язку від всіх учасників заняття проводились із двома підгрупами експериментальної групи (по 15 осіб), що визначається правилами ефективності тренінгової роботи із студентами.

Відповідно до завдань контрольного етапу дослідження здійснено аналіз ефективності впровадження програми занять для розвитку критичного мислення студентів, і на основі порівняння результатів вхідної та контрольної діагностики стану розвитку критичного мислення студентів сформовано висновки про ефективність проведеної психологічної роботи.

Впровадження розробленої програми занять для розвитку критичного мислення студентів в освітній процес сприяло підвищенню показників їх критичного мислення, зростанню вмотивованості до його розвитку, вдосконалення знань про нього і досвіду його застосування.

Проаналізуємо всі отримані результати опитування студентів за проведеними методиками діагностики сформованості їх критичного мислення.

Використовуючи інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун), ми отримали наступні результати опитування студентів (табл. 3.2).

На основі самооцінки характеристик, що властиві для людини, яка мислить критично, виявлено такі зміни у думках студентів про себе. Серед респондентів КГ зміни не значні, переважна більшість так само вважають, о рівень розвитку їх критичного мислення є прийнятним (55,6%), у 22,2% виявляється високий рівень, що вказує на сильне критичне мислення.

Загалом тільки на 5,6% зменшилась кількість студентів із неприйнятним, незадовільним рівнем розвитку критичного мислення.

Таблиця 3.2

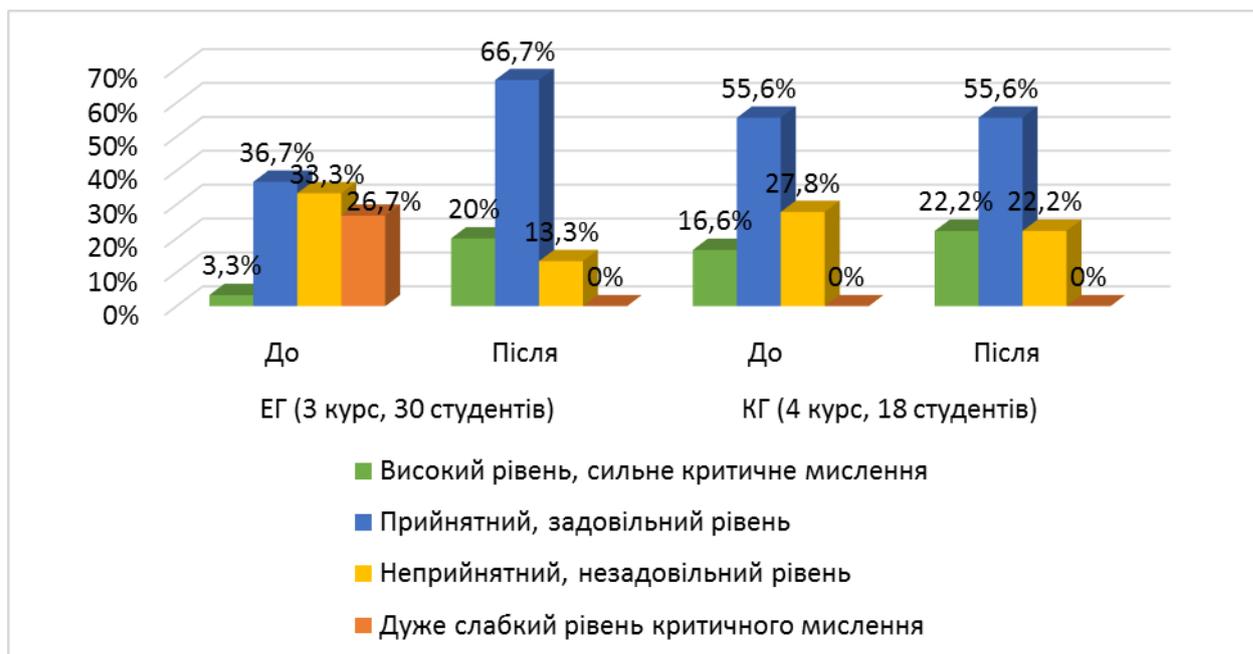
Рівні розвитку критичного мислення студентів ЕГ і КГ (за методикою

П. Фасіоун, Н. Фасіоун)

Рівні розвитку критичного мислення	ЕГ (3 курс, 30 студентів)				КГ (4 курс, 18 студентів)			
	До		Після		До		Після	
	n	%	n	%	n	%	n	%
сильне критичне мислення, високий рівень його розвитку	1	3,3%	6	20%	3	16,6%	4	22,2%
прийнятний, задовільний рівень	11	36,7%	20	66,7%	10	55,6%	10	55,6%
неприйнятний, незадовільний рівень розвитку критичного мислення	10	33,3%	4	13,3%	5	27,8%	4	22,2%
дуже слабкий рівень розвитку критичного мислення	8	26,7%	-		-			

В експериментальній групі, де проводилась формувальна робота за програмою занять для розвитку критичного мислення, виявлено значне зростання кількості студентів із високим рівнем (стало 20%, що на 16,7% більше, ніж минулого разу). Також на контрольному етапі дослідження серед третьокурсників переважна більшість стали демонструвати прийнятний рівень розвитку КМ (66,7%, що на 30% більше, ніж при вхідному діагностуванні). Отже, більшість студентів ЕГ стали характеризуватися вмінням правильно інтерпретувати факти, обґрунтовувати власні висловлювання, здійснювати аналіз та оцінку альтернативних точок зору при вирішенні проблем.

Представимо наочно отримані результати опитування студентів ЕГ і КГ за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун за допомогою рис. 3.1.

Рис. 3.1. Рівні розвитку критичного мислення студентів ЕГ і КГ (за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун)

Отже, спостерігається зростання кількості студентів ЕГ із високим рівнем розвитку критичного мислення (на 16,7%), значне підвищення їх кількості із прийнятним, задовільним рівнем (на 30%). Крім того, в ЕГ на 20% зменшилась частка студентів із неприйнятним, незадовільним рівнем розвитку критичного мислення, зникли опитувані з дуже слабким рівнем. Відповідно до встановлених даних підтверджуємо ефективність впровадження програми занять для розвитку критичного мислення студентів.

За допомогою використання тесту Т. Пащенко було виявлено наступні результати опитування студентів (табл. 3.3).

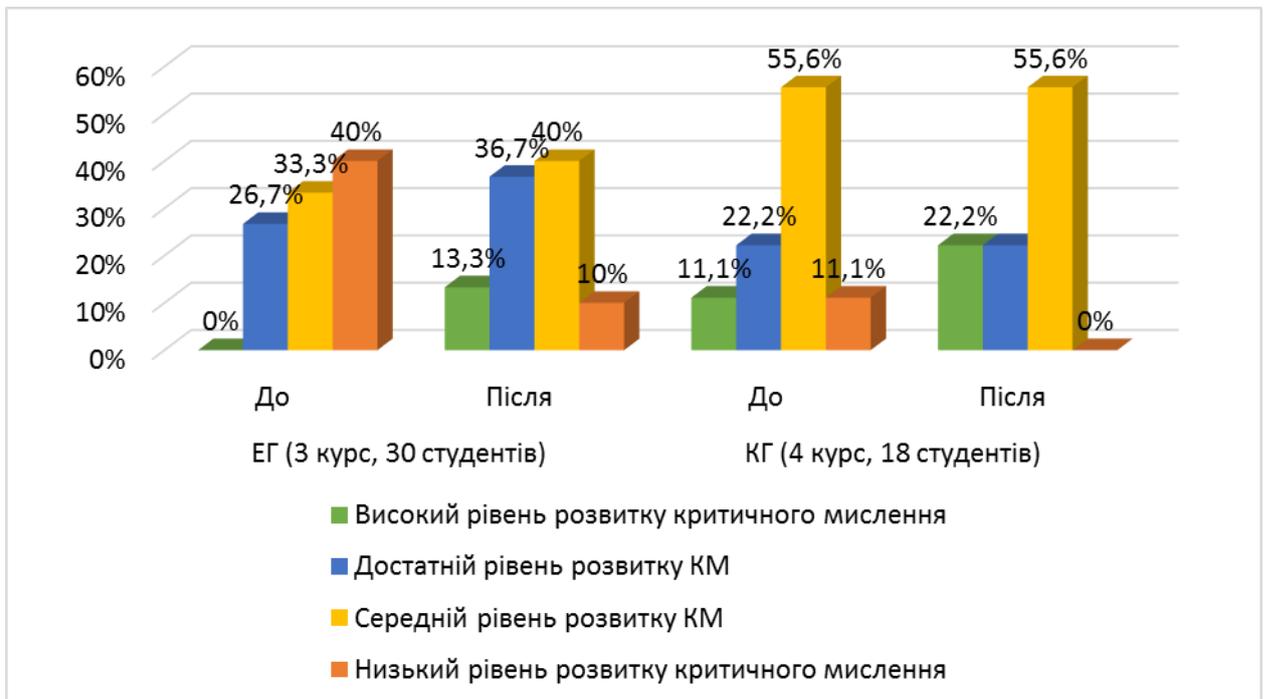
Таблиця 3.3

Рівні розвитку критичного мислення студентів (за тестом Т. Пащенко)

Рівні	ЕГ (3 курс, 30 студентів)				КГ (4 курс, 18 студентів)			
	До		Після		До		Після	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Високий рівень розвитку критичного мислення	-		4	13,3%	2	11,1%	4	22,2%
Достатній рівень розвитку КМ	8	26,7%	11	36,7%	4	22,2%	4	22,2%
Середній рівень розвитку КМ	10	33,3%	12	40%	10	55,6%	10	55,6%
Низький рівень розвитку КМ	12	40%	3	10%	2	11,1%	-	

У КГ на 11,1% стало більше осіб із високим рівнем розвитку критичного мислення, і на стільки ж знизилась кількість осіб із низьким рівнем. Позитивною ознакою є відсутність респондентів з низьким рівнем (було 11,1%). При цьому відзначимо, що при опитуванні студентів використовувались ті самі задачі і вони могли частково запам'ятати правильні відповіді. В будь-якому випадку – зміни в розвитку критичного мислення в КГ не значні, переважна більшість студентів мають середній рівень розвитку КМ (55,6%), не змінний як для констатувального, так і для контрольного етапів дослідження.

В ЕГ на 13,3% стало більше осіб з високим рівнем розвитку критичного мислення, вони стали уважніше вивчати умови завдання, намагалися вирішити його нестандартно, висувати гіпотези і перевіряти їх логічним шляхом. На 10% стало більше студентів із достатнім рівнем розвитку КМ, на 6,7% збільшилась кількість студентів із середнім рівнем. І на 30% зменшилась частка респондентів, які вирішували задачі на низькому рівні (було 40%, залишилось 10%). Представимо наочно результати опитування студентів ЕГ і КГ за тестом Т. Пащенко (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Рівні розвитку критичного мислення студентів ЕГ і КГ (за тестом Т. Пащенко)

Загалом в експериментальній групі підвищилась кількість студентів із високим і достатнім, середнім рівнями розвитку критичного мислення (на 13,3%, на 10% і 6,7% відповідно). Найбільш виразно помітне зниження кількості респондентів із низьким рівнем (на 30%), що вказує на те, що більшість студентів третьокурсників, з якими проводилась робота за програмою занять з розвитку критичного мислення, стали уважніше аналізувати вхідну інформацію, розуміти її недоліки та визначати найбільш адекватні шляхи вирішення поставлених завдань.

Отже, внаслідок участі в програмі занять з розвитку критичного мислення серед респондентів ЕГ на третину зменшилась кількість студентів з низьким рівнем, і підвищилась частка осіб з високим, достатнім і середніми рівнями. Це підтверджує ефективність проведеної психологічної роботи зі студентами, її позитивний вплив на розвиток навичок критичного мислення, формування вмінь аналізувати інформацію, висувати гіпотези, планувати їх доведення, аргументувати власні думки, контролювати хід виконання завдання тощо. Ці навички і вміння є важливими у навчально-професійній діяльності студентів, закладають основу для успішної професійної самореалізації у дорослому віці.

За опитувальником, побудованим з використанням матеріалу Л. Драгієвої, ми запитували студентів про сформованість у них таких показників КМ, як: вмотивованість до критичного мислення; знання про критичне мислення; сформованість якостей особистості, що розвивають критичне мислення (самостійності, ініціативності, відповідальності, цілеспрямованості наполегливості, впевненості в собі); наявність вмінь і навичок культури КМ; наявність досвіду критичного мислення. За отриманими результатами виявлено зростання високого рівня серед студентів ЕГ (табл. 3.4).

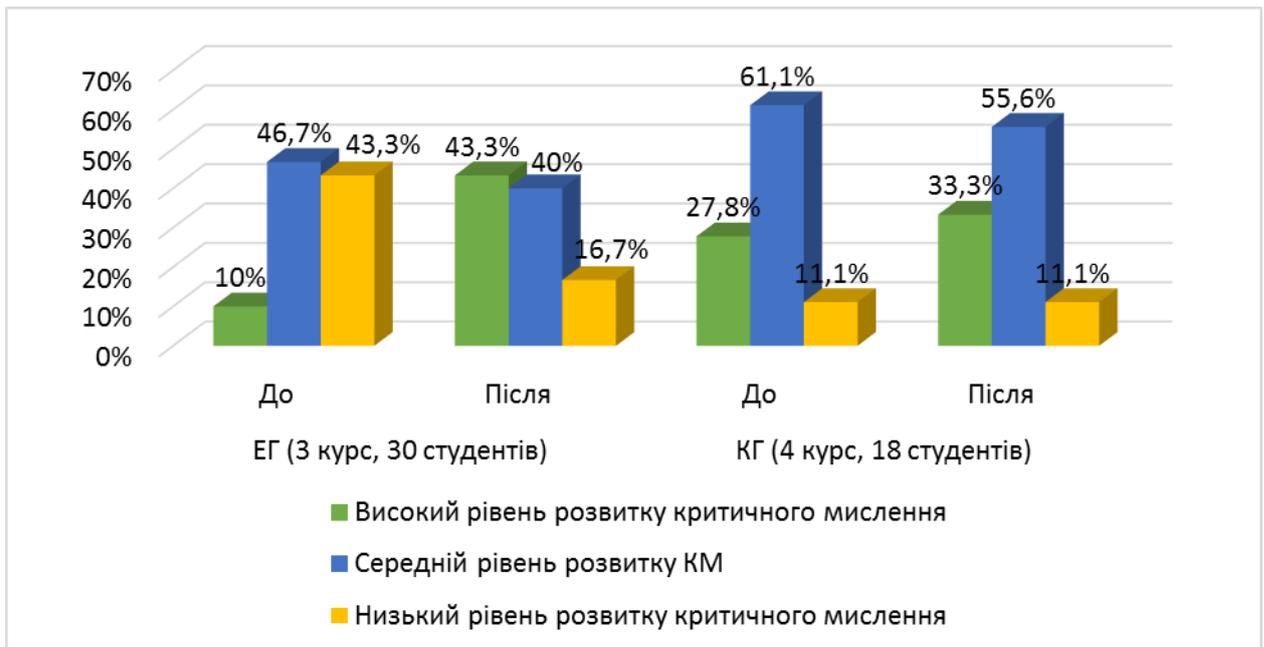
**Рівні сформованості критичного мислення студентів ЕГ і КГ (за
опитувальником на основі праці Л. Драгієвої)**

Загальний рівень розвитку критичного мислення	ЕГ (3 курс, 30 студентів)				КГ (4 курс, 18 студентів)			
	До		Після		До		Після	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Високий рівень розвитку критичного мислення	3	10%	13	43,3%	5	27,8%	6	33,3%
Середній рівень розвитку КМ	14	46,7%	12	40%	11	61,1%	10	55,6%
Низький рівень розвитку критичного мислення	13	43,3%	5	16,7%	2	11,1%	2	11,1%

Загалом в КГ зміни не значні, на 5,5% стало більше осіб з високим рівнем розвитку критичного мислення. Низький рівень – виявлено так само у 11,1% студентів.

А серед респондентів ЕГ, з якими проводилась формувальна робота за програмою занять для розвитку критичного мислення, встановлено значне зростання кількості осіб із високим рівнем (на 33,3%), і на 26,7% стало менше осіб із низьким рівнем. Детальніше аналізуючи відповіді студентів, ми помітили, що вони стали вище оцінювати свої знання про критичне мислення, вмотивованість до його саморозвитку та вдосконалення набутих вмінь і навичок. Студенти високо оцінювали наявність та стан розвитку в них особистісних якостей самостійності, ініціативності, відповідальності, цілеспрямованості наполегливості, впевненості в собі, що сприятливо впливають на формування критичного мислення. Також відзначили наявність досвіду критичного мислення, і чесно вказали на недостатність сформованості вмінь і навичок культури критичного мислення, на що прагнуть спрямувати свою подальшу роботу із вдосконалення вмінь і навичок розумової діяльності, критичного мислення.

Представимо наочно отримані результати опитування студентів ЕГ і КГ за опитувальником на основі праці Л. Драгієвої (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Рівні сформованості критичного мислення студентів ЕГ і КГ (за опитувальником на основі праці Л. Драгієвої)

Отже, серед студентів ЕГ, з якими проводилась програма занять для розвитку критичного мислення, на третину зростає кількість осіб з високим рівнем (на 33,3%), і на 26,7% стало менше респондентів із низьким рівнем. Студенти стали активніше застосовувати навички критичного мислення при розв'язанні поставлених завдань, шукати альтернативні способи розв'язання проблемних ситуацій, вдумливо підходити до оцінки фактів і відомостей, намагаючись перевірити їх достовірність та доказовість.

Відповідно до проаналізованих результатів дослідження виявлено зростання кількості третьокурсників із високим рівнем розвитку критичного мислення (експериментальна група) на третину. Студенти стали демонструвати кращі навички аналізу вхідної інформації, перевіряти її на логічність та можливість доведення фактів, планувати поетапне вирішення поставлених завдань, володіли вміннями застосовувати нетрадиційні стратегії розвитку критичного мислення. Особливо цікавими, за висловами студентів, були стратегія сенкану, доповнюване використання різних типів запитань та техніки активного слухання, спеціальні техніки постановки тонких і товстих запитань, групування, пошуку альтернативних рішень тощо.

Крім того, на 26,7-30% стало менше студентів із низьким рівнем розвитку критичного мислення, що також підтверджує ефективність проведеної програми занять для розвитку критичного мислення студентів.

Отже, на основі встановленої позитивної динаміки змін у підвищенні показників критичного мислення третьокурсників (ЕГ) доведено ефективність впровадженої програми занять для розвитку критичного мислення студентів. Рекомендуємо розроблену та апробовану програму занять для розвитку критичного мислення студентів до використання у роботі практичних психологів та викладачів закладів вищої освіти із студентами.

Висновки до розділу 3

Для проведення формувальної роботи розроблено «Програму занять для розвитку критичного мислення студентів», що має на меті: розвиток критичного мислення; ознайомлення з техніками і методами розвитку критичного мислення; формування мотивації до саморозвитку і вдосконалення навичок критичного мислення; підвищення інтелектуальних та соціально-комунікативних здібностей студентів.

Загальна тривалість програми: 8 год. 40 хв. (4 заняття по 130 хв. кожне) наступної тематики: «Знайомство з критичним мисленням», «Цінність правильних запитань в критичному мисленні», «Активне слухання як запорука уникнення непорозуміння та навичка критичного мислення», «Успішна людина, що мислить критично».

Розроблена програма занять спрямована на розвиток критичного мислення студентів і передбачає активну навчально-розвивальну діяльність психолога (викладач ЗВО) із учасниками групової роботи. Очікуваними результатами участі студентів у програмі занять є підвищення їх рівня розвитку критичного мислення, зростання особистісних якостей, які характеризують їх як успішних людей, готових до критичного осмислення

вхідної інформації, прийняття на її основі відповідальних рішень, продуктивного впровадження їх в життя та досягнення поставлених цілей.

Заняття проведено із респондентами експериментальної групи (третьокурсники, 30 осіб). В ході цілеспрямованого розвитку критичного мислення (під час занять розробленої програми) студенти навчалися робити логічні умовиводи; приймати обґрунтовані рішення; давати оцінку позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу; спрямовувати зусилля на результат. Також вони склали психологічні портрети людей, які критично мислять, визначали рівень розвитку в себе особистісних якостей критично мислячих осіб. Знайомились із стратегіями і техніками розвитку критичного мислення (задавання тонких і товстих питань, активного слухання відповідей на запитання, цілепокладання і планування, структурування нового навчального матеріалу, творчий підхід до пошуку альтернативних шляхів вирішення проблемних ситуацій, стратегія сенкан тощо). Багато уваги приділялось формуванню навичок рефлексії, якому сприяли вправи-релаксації, узагальнення, підбиття підсумків, аналізи власної поведінки й досвіду.

Для перевірки ефективності проведеної роботи організовано контрольне опитування студентів ЕГ і КГ. В контрольній групі зміни не значні, переважна більшість студентів так само мають достатній чи задовільний, середній рівень розвитку критичного мислення, високий рівень виявлено у 22,2% осіб.

Внаслідок участі в програмі занять з розвитку критичного мислення підтверджено зростання кількості осіб ЕГ з високим рівнем. Зокрема, за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун у студентів ЕГ найбільш виразно підвищились прояви прийняттого, задовільного рівня розвитку критичного мислення (на 30%). І на 16,7% стало більше студентів із високим рівнем розвитку КМ.

За тестом Т. Пащенко в ЕГ підвищилась кількість студентів із високим і достатнім, середнім рівнями розвитку критичного мислення (на 13,3%, на

10% і 6,7% відповідно). Найбільш виразно помітне зниження кількості респондентів із низьким рівнем (на 30%). За опитувальником на основі праці Л. Драгієвої виявлено значне зростання кількості осіб із високим рівнем (на 33,3%), і на 26,7% стало менше осіб із низьким рівнем.

Відповідно до проаналізованих результатів встановлено, що в ЕГ стало більше осіб з високим рівнем розвитку критичного мислення, і на третину зменшилась їх кількість із низьким рівнем. Отже, доведено ефективність впровадженої програми занять для розвитку критичного мислення студентів.

ВИСНОВКИ

Вивчивши особливості розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання, сформовано наступні висновки:

1. На основі теоретичного аналізу сутності критичного мислення з'ясовано, що даний термін визначається як складний аналітико-синтетичний процес пізнання, який полягає в якісній обробці інформації, її аналізі та порівнянні, прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень.

Критичним називається такий тип мислення, що характеризується здатністю людини бачити проблеми, ставити запитання, аналізувати та порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію, висувати припущення та оцінювати альтернативні шляхи вирішення проблеми, робити свідомий вибір, приймати відповідальне рішення, обґрунтовувати його.

Структуру критичного мислення становлять: пізнавальні навички; мотиви; поведінкові звички; ідеологічні переконання. Характеристиками критичного мислення є: глибина, послідовність, самостійність, гнучкість, швидкість, стратегічність. До характеристик людини, яка мислить критично, відносяться: самостійність, допитливість, переконлива аргументація, соціальність та наполегливість.

Психолого-педагогічними особливостями розвитку критичного мислення особистості є необхідність його цілеспрямованого формування і практикування. Необхідним є розв'язування реальних проблем, адже демонстрація лише штучних умінь чи навичок не може призвести до бажаного результату. Розглянуто бар'єри до розуміння необхідності формування критичного мислення серед учнів та студентів, що викликане негативним сприйняттям самого концепту «критика» і визначення «критичний»; загальною низькою культурою мислення і діяльності населення, що не усвідомлює важливість свідомого підходу до аналізу інформації і фактів; відсутністю попиту на критичне мислення майбутніх фахівців у суспільстві; і відсутністю педагогів, які навчили б критичному

мисленню студентів, які б розробили тести для діагностики критичного мислення, запропонували методичні розробки щодо його розвитку.

У той же час для студентів необхідним є високий рівень розвитку критичного мислення, який забезпечує їх свідомий підхід до аналізу інформації та фактів, вибору найбільш адекватного способу вирішення навчальних і професійних завдань, оцінки успішності здійснених заходів.

2. Розглянуто методичні засади розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання.

Вказано на ефективну технологію розвитку критичного мислення, що спрямована на формування у студентів вміння працювати з постійно зростаючим інформаційним потоком в різних галузях знань; користуватися різними способами вирішення проблем; вміння і навички висловлювати свої думки, аргументувати власну точку зору; обирати найбільш адекватний варіант вирішення поставлених завдань.

Ефективними формами навчання студентів, що сприяють формуванню і розвитку їх критичного мислення, є: проблемні лекції, семінари-дискусії й семінари-розв'язування професійних задач, практичні заняття частково-пошукового характеру, самостійна навчально-пізнавальна робота.

Базова техніка формування критичного мислення включає наступні етапи: актуалізація («виклик»), осмислення, рефлексія, що послідовно змінюють один одного протягом одного заняття.

Психолого-педагогічними умовами ефективного розвитку критичного мислення у студентів ЗВО є: сформованість у майбутніх фахівців пізнавальної мотивації; наявність науково-дослідницького середовища у ЗВО; підготовленість викладачів до діалогічної організації освітнього процесу, що сприяє формуванню критичного мислення студентів, до використання інтерактивних методів і форм навчання, інноваційних педагогічних технологій (метод проектів, психологічні і професійні тренінги тощо).

Вагомого значення у процесі формування і розвитку критичного мислення студентів надається: 1) створенню позитивної мотивації майбутніх фахівців до критичності в осмисленні повідомлюваних фактів; 2) активізацію пізнавальної діяльності майбутніх фахівців (через постановку складних запитань, спеціально створених проблемних навчально-професійних ситуацій; використання активних методів навчання (мозковий штурм; рольові ігри; дискусія; метод асоціацій; прийом «мікрофон» та ін.); залучення студентів до самостійної науково-дослідницької, розвивальної діяльності). Розглянуто такі ефективні методичні прийоми розвитку критичного мислення, як «Бортовий журнал», «Кластер», читання з маркуванням тексту «INSERT», «Навчаючи – вчуся», «Правильні та хибні висловлення» та ін.

3. Емпірично досліджено стан розвитку критичного мислення студентів у процесі навчання у ЗВО, проаналізовано отримані результати.

Вибірку дослідження склали 48 студентів психологічного факультету Європейського університету (30 студентів 3 курсу і 18 студентів 4 курсу). Під час опитування студентів використано: інструмент для формування і оцінки критичного мислення «Показники цілісного оцінювання критичного мислення» (П. Фасіоун, Н. Фасіоун); тест «Рівень критичного мислення» (Т. Пащенко); «Опитувальник сформованості критичного мислення студентів» (за напрацюваннями Л. Драгієвої).

Більшість студентів володіють прийнятним, задовільним рівнем розвитку критичного мислення (43,8%), у третини респондентів виявлено неприйнятний, незадовільний рівень розвитку критичного мислення, ще у 16,7% студентів – дуже слабкий рівень його розвитку. Дуже незначна частина опитаних мають високий рівень розвитку критичного мислення.

За результатами вирішення складних логічних задач (за тестом Т. Пащенко) у більшості студентів встановлено середній і достатній рівні розвитку критичного мислення (41,7% і 25%). У третини респондентів виявлено низький рівень розвитку критичного мислення. Тільки у 4,2% встановлено оптимальні високі показники критичного мислення.

Пропонуючи студентам оцінити наявність знань про критичне мислення, вмотивованості до його розвитку, здатності до застосування навичок критичного мислення при вирішенні завдань, сформованості особистісних якостей, що сприяють його розвитку, отримано наступні дані. Високий рівень розвитку КМ мають 16,7% студентів. Вони володіють чіткими уявленнями про критичне мислення, мають сформовані стійкі вміння і навички основних розумових операцій. У половини студентів виявлено середній рівень, а низький рівень – у третини респондентів, які мають слабкі, приблизні уявлення про критичне мислення, не сформовані вміння висловлювати свою думку та доводити правоту, правильно інтерпретувати вхідну інформацію та приймати на її основі адекватні рішення.

При цьому, серед студентів 3 курсу було більше осіб із незадовільним, низьким рівнем критичного мислення, а для студентів 4 курсу більш властивими були показники прийнятного рівня, середнього і достатнього прояву його сформованості, наявного досвіду застосування критичного мислення при вирішенні поставлених завдань.

4. Запропоновано програму занять для розвитку критичного мислення студентів, визначено ефективність її впровадження.

Метою «Програми занять для розвитку критичного мислення студентів» є: розвиток критичного мислення; ознайомлення з техніками і методами розвитку критичного мислення; формування мотивації до саморозвитку і вдосконалення навичок критичного мислення; підвищення інтелектуальних та соціально-комунікативних здібностей студентів.

Структурно програма включає 4 заняття наступної тематики: «Знайомство з критичним мисленням», «Цінність правильних запитань в критичному мисленні», «Активне слухання як запорука уникнення непорозуміння та навичка критичного мислення», «Успішна людина, що мислить критично».

Розроблена програма занять спрямована на підвищення рівня розвитку критичного мислення у студентів, зростання особистісних якостей, які

характеризують їх як успішних людей, готових до критичного осмислення вхідної інформації, прийняття на її основі відповідальних рішень, продуктивного впровадження їх в життя та досягнення поставлених цілей.

Заняття проведено із респондентами експериментальної групи (третьокурсники, 30 осіб). В ході цілеспрямованого розвитку критичного мислення (під час занять розробленої програми) студенти знайомились із стратегіями і техніками розвитку критичного мислення (задавання тонких і товстих питань, активного слухання відповідей на запитання, цілепокладання і планування, структурування нового навчального матеріалу, творчий підхід до пошуку альтернативних шляхів вирішення проблемних ситуацій, стратегія сенкан тощо). Також навчалися робити логічні умовиводи, приймати обґрунтовані рішення, складали психологічні портрети людей, які критично мислять, визначали рівень розвитку в себе особистісних якостей критично мислячих осіб, та планували їх досягнення.

У ході перевірки ефективності проведеної роботи підтверджено позитивний вплив «Програми занять для розвитку критичного мислення студентів» на респондентів ЕГ. Зокрема, за результати контрольного опитування студентів у контрольній групі зміни не значні, переважна більшість студентів так само мають достатній чи задовільний, середній рівень розвитку критичного мислення, високий рівень виявлено у 22,2% осіб.

А в експериментальній групі виявлено зростання кількості осіб з високим рівнем. Зокрема, за методикою П. Фасіоун, Н. Фасіоун виразно підвищились прояви прийняттого, задовільного рівня розвитку критичного мислення (на третину, також стало більше студентів із високим рівнем розвитку критичного мислення (на 16,7%).

За тестом Т. Пащенко в ЕГ на третину зменшилась кількість студентів із низьким рівнем, і стало більше осіб з високим і достатнім, середнім рівнями розвитку критичного мислення. За опитувальником на основі праці Л. Драгієвої на третину стало більше студентів із високим рівнем, і майже на третину зменшилась кількість осіб із низьким рівнем.

Загалом було помітно, що студенти експериментальної групи стали уважніше аналізувати вхідну інформацію, розуміти її недоліки та визначати найбільш адекватні шляхи вирішення поставлених завдань. Вони набули досвіду застосування спеціальних стратегій і технологій розвитку критичного мислення, володіли навичками свідомого аналізу даних, планування діяльності з вирішення поставлених завдань, діагностували рівень розвитку в себе особистісних якостей, які характеризують людину, яка мислить критично, і визначили напрямки для саморозвитку і самовдосконалення.

Отже, доведено ефективність впровадженої програми занять для розвитку критичного мислення студентів. Рекомендуємо розроблену та апробовану програму занять для розвитку критичного мислення студентів до використання у роботі практичних психологів та викладачів ЗВО із студентами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авершин А. О., Яковенко Т. В. Формування критичного мислення у студентів інженерно-педагогічних ВНЗ. *Збірник наукових праць: Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2009. № 24-25. С. 134-145.
2. Андрійко І. Ф. Розвиток критичного мислення у процесі формування міжкультурної комунікативної компетенції. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2018/30654>.
3. Артюшина М. В. Перспективи використання технології формування критичного мислення на лекціях ВНЗ. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 14. С. 25–29.
4. Багай Б. М. Технологія розвитку критичного мислення. Броди, 2017. 16 с.
5. Беленька Г.В. Інтерактивні методи навчання як засіб розвитку критичного мислення студентів. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. Вип. 16. С. 33-45.
6. Бондаренко К. І. Розвиток критичного мислення в процесі навчання. *Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Новітні освітні технології в контексті євроінтеграції» (14 січня 2015р., Київ)*. URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1215>.
7. Бреславець Н. О. Застосування технології критичного мислення при вивченні іноземної мови у вищій школі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2014. № 1. С. 114–120.
8. Варяниця Л. О. Розвиток критичного мислення в умовах нової української школи. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2018. № 1 (315). С. 211-219.
9. Ващенко Л. С. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. *Біологія і хімія у рідній школі*. 2017. № 2. С. 42–46.

10. Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе. Базові навички медіації однолітків. Навчально-методичний посібник / В. Л. Андрєєнкова, К. Б. Левченко, М. М. Матвійчук, О. В. Дацко. К.: ФОП Нічога С.О., 2020. 200 с.
11. Вихор В. Г. Використання технологій розвитку критичного мислення під час вивчення ділової української мови у вищій школі. *Теорія і методика професійної освіти*. 2020. Випуск 24. Т. 1. С. 119-124.
12. Вітюк В. Застосування методичних прийомів розвитку критичного мислення студентів під час вивчення правопису української мови. *Молодь і ринок*. 2020. №1 (180). С. 93-98.
13. Вукіна Н. В., Дементієвська Н. П., Сущенко І. М. Критичне мислення: як цьому навчати: наук.-метод. посібник / за наук. ред. О. І. Пошетун. Харків, 2007. 190 с.
14. Глазкова І. Я. Навчальний діалог як засіб формування навичок критичного мислення. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2008. № 4. С. 57-62.
15. Горбунов Л. В., Андрощук Д. Р., Звягінцева О. В. Методи розвитку критичного мислення у студентів спеціальності «біотехнології та біоінженерія». *«Сучасні досягнення фармацевтичної технології і біотехнології»: VIII Міжнародна науково-практична конференція (7-8 листопада 2019 р., Національний фармацевтичний університет, м. Харків, Україна)*. Харків, 2019. С. 152-156.
16. Громова Н. М. Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика. Частина VI. «Психологія педагогічного процесу»*. 2014. Вип. 3. С. 133-136.
17. Дворянчикова С., Юган Н. Навчання критичного мислення в українських вишах: освітні тренди та виклики впровадження. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2018. Volume 6, No. 2A. P. 51-56.

18. Драгієва Л. Розвиток критичного та творчого мислення студентів ВНЗ в умовах педагогічної взаємодії. *EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society*. 2019. Issue 1(II). P. 228-245.
19. Желясков В. Розвиток критичного мислення як мотивація до вивчення професійної комунікативної взаємодії майбутніх судноводіїв. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України Серія педагогічні науки*. 2020. Вип. 18(3). С. 97-109.
20. Іванченко Є. А. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2005. 22 с.
21. Казаков Ю. М., Петров Є. Є., Бурмак Ю. Г., Треумова С. І. Формування критичного мислення студентів медиків: акцент на особистість. *Сучасні підходи до вищої медичної освіти в Україні : Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 60-річчю ТДМУ (Тернопіль, 18-19 травня 2017 р.)*. Тернопіль, 2017. Том 1. С. 115–116.
22. Козира В. М. Технологія розвитку критичного мислення у навчальному процесі: навчально-методичний посібник для вчителів. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. 60 с.
23. Колесова О. П. Методика діагностики сформованості критичного мислення в майбутніх економістів. *Наука і освіта*. 2009. № 1/2. С. 155-158.
24. Конотоп О. С. Результати зрізу рівня сформованості критичного мислення у студентів закладів вищої освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Серія Педагогічні науки*. Чернігів, 2019. Вип. 5 (161). С. 97-100.
25. Костюченко К. Педагогічні умови формування раціонально-критичного мислення майбутніх учителів. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. Вип. 91. С. 107-111.

26. Краснолуцький К. К. Педагогічні умови розвитку критичного мислення у майбутніх фахівців в процесі професійної підготовки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Сер. : Педагогічна.* 2013. Вип. 19. С. 287-289.
27. Кроуфорд А., В. Саул, С. Метьюз, Д. Манкінстер Технології розвитку критичного мислення учнів / наук. ред. О. І. Потметун. К.: Пляда, 2006. 220 с.
28. Куземко Л. В. Проблема формування у майбутніх педагогів критичного мислення та здатності вирішувати проблеми. *«Молодий вчений».* 2017. № 3 (43). С. 417-421.
29. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : Навч. посібник. К. : МАУП, 2000. 256 с.
30. Малютенко З. Технології розвитку критичного мислення як засіб формування інноваційної особистості. *Освіта. Технікуми, коледжі.* 2017. Вип. 1-2 (42). С. 46-48.
31. Марченко О. Г. Формування критичного мислення школярів. Харків: вид. група «Основа» : «Триада +», 2007. 160 с.
32. Матукова Г. І. Технології розвитку критичного мислення в системі професійної підготовки майбутніх фахівців до підприємницької діяльності. URL: <http://scaspee.com/all-materials/27>.
33. Міщенко С. А. Вчимося Жити Разом. Навички ефективної комунікації. URL: <https://vseosvita.ua/library/vcimos-ziti-razom-12957.html>.
34. Музичук К. Розвиток критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах змішаного навчання. *Нова педагогічна думка.* 2019. № 3 (99). С. 61-65.
35. Мусійчук С. М. Розвиток критичного мислення студентів при вивченні іноземної мови. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти.* 2015. № 2. Ч.2. С. 63-67.
36. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.mon.gov.ua/>.

37. Новикова О. С. Критичне мислення. Стратегії розвитку критичного мислення. URL: <https://vseosvita.ua/library/kriticne-mislenna-strategii-rozvitku-kriticnogo-mislenna-99326.html>.
38. Парлюк В. І. Розвиток критичного мислення студентів на лекційних заняттях по політології. *Університетська наука-2013 : в 3 т. : тез. докл. междунар. науч.-техн. конф. (Мариуполь, 14-16 апреля 2013 г.)*. Мариуполь, 2013. Т. 3. С. 194.
39. Петрик Л. Розвиток критичного мислення майбутніх учителів початкової школи засобами медіа. *Педагогічний процес: теорія і практика. Серія «Педагогіка»*. 2017. № 4 (59). С. 84-90.
40. Пометун О. І. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 89–98.
41. Пометун О. І., Сущенко І. М. Навчаємо мислити критично: посібник для учителів. Дніпропетровськ, 2016. 144 с.
42. Пометун О. Як розвивати критичне мислення в учнів (з прикладом уроку). URL: <https://nus.org.ua/articles/krytychne-myslennya-2/>.
43. Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді (З досвіду роботи) / М. А. Бохан, Н. В. Башинська, Л. О. Забелло, І. М. Станевич та ін. *Житомирщина педагогічна. Електронний науково-методичний журнал*. 2018. №1 (9). URL: <https://imso.zippo.net.ua/?p=1179>.
44. Романова С., Денисевич О. Розвиток критичного мислення особистості як проблема сучасної освіти. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія*. 2009. Вип. 2. С. 113-118.
45. Терно С. Критичне мислення – сучасний вимір суспільнознавчої освіти. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 268 с.
46. Терно С. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії : посіб. для вчителя. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 70 с.
47. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 275 с.

48. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) : посіб. для вчителя. Запоріжжя, 2011. 105 с.
49. Тісліченко О. А. Розвиток критичного мислення учнів на уроках історії при вивченні діяльності історичних осіб. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 3(51). С. 230-235.
50. Ткаченко Л. І. Формування критичного мислення у майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2015. 20 с.
51. Тягло О. В. Критичне мислення: навчальний посібник. Харків, 2008. 189 с.
52. Фальова О. Є. Психологічні ігри та вправи, що сприяють саморегуляції та самовдосконалюванню жінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2013. Вип. 46(2). С. 252-261.
53. Федіна О. В. Розвиток критичного мислення в умовах сучасної української школи. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/50-dvadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/451-rozvitok-kritichnogo-mislennya-v-umovakh-suchasnoji-ukrajinskoji-shkoli>.
54. Фіцула М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. К.: Академвидав, 2006. 352 с.
55. Халабузар О. А. Характеристика помилок та утруднень під час формування критичного мислення як одного з показників культури логічного мислення студентів. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2008. №4. С. 118-125.
56. Хачумян Т. І. Формування критичного мислення студентів вищих навчальних закладів засобами інформаційних технологій: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Х., 2005. 21 с.

57. Ходаковська О. О. Впровадження методів критичного мислення на заняттях з іноземної мови. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Х. : РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 355-372.

58. Цюра Н. Чому критичне мислення – це необхідна навичка та які бувають методики її розвитку. URL: <https://high.itstep.org/2018/04/23/chomu-kry-ty-chne-my-slennya-tse-neobhidna-navy-chka-ta-yaki-buvayut-metody-ky-yiyi-rozvy-tku/>.

59. Чуба О. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема сучасності. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 3. С. 202–208.

60. Шалашна Н., Проскурін В. Методика розвитку критичного мислення студентів засобами дослідницького навчання в процесі викладання курсу історії. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. Вип. 11. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/197221>.

61. Шевченко С. В. Розвиток критичного мислення студентів. *Суспільні науки теорія і практика (Social sciences: theory and practice): матеріали VI International scientific conference*. К., 2017. С. 29-32.

62. Шеремет М. Як формувати критичне мислення на уроках історії?. *Освіта і управління*. 2003. Т. 6, № 4. С. 133-136.

63. Юрчак Г. М. Застосування технології розвитку критичного мислення студентів під час вивчення дисципліни «українська мова (за професійним спрямуванням)». *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 13. Том 1. С. 127-131.

64. Ягоднікова В. В. Застосування технології розвитку критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*. 2009. Вип. 11(1). С. 190-196.

65. Ennis R. H. An Annotated List of Critical Thinking Tests. Rev. Dec., 2009. URL: <http://criticalthinking.net/wp-content/uploads/2018/01/An-Annotated-List-of-English-Language-Critical-Thinking-Tests.pdf>.

66. Fisher A. Critical Thinking. Cambridge: «Cambridge University Press», 2001. 248 c.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Показатели целостного оценивания критического мышления» (Инструмент для формирования и оценки критического мышления) (П.А. Фасиоун и Н. К. Фасиоун)

Показатели целостного оценивания критического мышления (ПЦОКМ) — это международно известный инструмент оценки, используемый для оценки качества мышления, отображаемого в устных презентациях или письменных отчётах. ПЦОКМ может использоваться в любой учебной программе или процессе оценки. Его наибольшая ценность достигается при использовании обучаемыми для оценки качества их собственных или чужих рассуждений. Осуществление применения этой целостной оценки приводит обучающихся к интернализации описаний сильного (и слабого) мышления.

Оцените себя, как человека, который:

Сильное (очень хорошее) 4. Последовательно (единообразно) делает всё или почти всё следующее:

- Верно интерпретирует факты (данные), высказывания (формулировки), графики (графические данные), вопросы и т.д.
- Опознаёт самые важные аргументы (рациональные основания и утверждения) за и против.
- Тщательно анализирует и оценивает главные альтернативные точки зрения.
- Делает обоснованные, рациональные (продуманные), не содержащие ошибок выводы.
- Обосновывает ключевые результаты и процедуры, объясняет предположения и обоснования.
- Беспристрастно следует туда, куда ведут факты (данные) и логические рассуждения (аргументы).

Приемлемое (удовлетворительное) 3. Делает большинство или многое из следующего:

1. Верно интерпретирует факты (данные), высказывания (формулировки), графики (графические данные), вопросы и т.д.
2. Опознаёт релевантные аргументы (рациональные основания и утверждения) за и против.
3. Предоставляет анализ и оценки очевидных альтернативных точек зрения.
4. Делает обоснованные, не содержащие ошибок выводы.
5. Обосновывает некоторые результаты или процедуры, объясняет обоснования.
6. Беспристрастно следует туда, куда ведут факты (данные) и логические рассуждения (аргументы).

Неприемлемое (неудовлетворительное) 2. Делает большинство или многое из следующего:

1. Неверно интерпретирует факты (данные), высказывания (формулировки), графики (графические данные), вопросы, и т.д.
2. Не умеет опознавать сильные, релевантные контраргументы.
3. Не учитывает или поверхностно анализирует очевидные альтернативные точки зрения.
4. Делает необоснованные или ошибочные выводы.
5. Обосновывает только некоторые результаты или процедуры, редко объясняет обоснования.
6. Независимо от данных (фактов) или логических рассуждений, поддерживает или защищает взгляды и позиции, основанные на личных интересах или предвзятых мнениях.

Весьма слабое 1. Последовательно делает всё или почти всё из следующего:

- Предлагает предвзятые интерпретации фактов (данных), утверждений, графиков (графических данных), вопросов, информации или точек зрения других (людей).
- Не в состоянии идентифицировать или торопливо отклоняет сильные, релевантные (относящие к делу) контраргументы.
- Игнорирует или поверхностно оценивает очевидные альтернативные точки зрения.
- В споре использует ошибочные (ложные) или нерелевантные (несоответствующие) обоснования и необоснованные утверждения.
- Не обосновывает ни результаты или процедуры, ни объясняет обоснований.
- Не считаясь с фактами (данными) или логическими рассуждениями, поддерживает или защищает взгляды и позиции, основанные на личном интересе или предвзятых мнениях.
- Демонстрирует закрытость сознания к логичной рациональной аргументации.

Тест «Уровень критического мышления»

Просветительский проект InLiberty и преподаватель Школы философии ВШЭ Тарас Пащенко придумали 10 ситуаций, разобраться в которых невозможно без чёткого критического мышления.

Вопрос 1

Руководитель высоко оценил ваш проект и увеличил ваш оклад на 10%. Но через два дня прочитал квартальный отчет и понизил оклад на 10%. При этом он сказал: «Не грусти! Ты ведь ничего не теряешь!»

Действительно ли вы ничего не теряете?

Да. Я просто вернулся к своей прежней зарплате.

Да. Я даже немного выиграл.

Нет. Моя зарплата стала чуть меньше.

Нет. Я очень сильно потерял в деньгах.

Пр. ответ 3.

Допустим, зарплата составляет 100 тыс. рублей. Увеличив ее на 10%, получаем $100 + 10 = 110$ тыс. рублей. Если затем вычесть 10% из 110 тысяч, получим $110 - 11 =$ всего лишь 99 тыс. рублей.

Вопрос 2

Известный ведущий на ТВ заверяет зрителей, что мировое правительство тщательно конспирируется. «Если кто-то скрывается, значит ему есть, что скрывать, — поясняет он, — а уж мировому правительству точно есть, что скрывать». Это убедительный довод?

Да. Этот ведущий ещё ни разу меня не обманул!

Да. В словах ведущего всё логично.

Нет. По телевизору одно враньё!

Нет. Вывод ведущего не следует из его аргумента.

Пр. ответ 4

Если человеку есть что скрывать, это не значит, что он сам скрывается. Ведущий путает взаимосвязь и причинность. Рассуждение такого типа может легко привести к ложному заключению при истинных посылах.

Вопрос 3

Вы попали на встречу с двумя депутатами парламента страны X, состоящего из двух фракций — правдолюбив и правдофобов. Первые всегда говорят правду, вторые — всегда лгут. Можно ли определить, от какой фракции каждый депутат, спросив их об этом напрямую?

Не получится. На вопрос: «Из какой вы фракции?» — любой депутат ответит: «Я — правдофоб».
Не получится. Любой депутат ответит: «Я — правдолюб».
Получится. Принадлежность депутатов к фракциям зависит от того, как они ответят на мой вопрос.
Получится. Если депутат — правдофоб, он точно ответит неправду.

Пр. ответ 2

Если депутат — правдолюб и всегда говорит правду, он так о себе и расскажет. Если депутат — правдофоб, он солжет, назвав себя правдолюбом. Лучше задать другой вопрос. Например, спросить, который час.

Вопрос 4

Вы приехали на конференцию по проблемам контроля за оборотом наркотических средств в странах Восточной Европы. Один из спикеров заканчивает свое выступление так: «Существуют проблемы, требующие не меньшего внимания государства, чем борьба с наркотиками. По данным Генпрокуратуры, в прошлом году более 15% всех проданных лекарств являлись контрафактными. Некоторые из них содержат потенциально опасные для здоровья компоненты, которые могут сильно ухудшить состояние потребителей. С другой стороны, значительная часть продаж лекарственных препаратов приходится на гомеопатические средства — безвредные сами по себе, но не дающие реальных и ожидаемых покупателями лечебных эффектов».

Какое утверждение наиболее точно отражает главный вывод этого текста?

Наркотики — это плохо, понятненько?
Поддельные лекарства — это плохо.
Гомеопатия хуже, чем наркотики и поддельные лекарства.
Поддельные лекарства могут содержать ядовитые вещества, опасные для здоровья.
Гомеопатия безвредна.
Нужно регулировать оборот гомеопатических препаратов и поддельных лекарств так же, как и оборот наркотиков.

Пр. ответ 4.

Главная мысль содержится в первом предложении прямой речи, где спикер обозначил распространённость контрафакта и гомеопатии как проблемы.

Вопрос 5

Несколько месяцев назад вы слушали выступление известного экономиста на радио. Он утверждал: «Если инфляция растет, покупательная способность денег снижается. Если же покупательная способность денег понизится, то нам придется больше работать или меньше есть». Но прошло достаточно много времени, а вы работаете столько же, сколько и обычно, а едите не меньше, чем раньше. Какой вывод можно из этого сделать?

Это значит, что инфляция выросла.
Это значит, что инфляция не выросла.
Это значит, что инфляция снизилась.
Что вы мне голову мутите, так не бывает!

Пр. ответ: 2

Бывает всякое. Одно мы знаем точно: если А является причиной В, но В не наступило — значит, и А не наступило.

Вопрос 6

В одном популярном паблике вы прочитали, что использование импортного программного обеспечения не только подрывает национальную безопасность России, но и ухудшает криминальную ситуацию в стране. В подтверждение своих слов автор поста привел график. Одна шкала графика — доля пользователей, использующих браузер Internet Explorer на своих электронных устройствах. Другая — количество убийств в России. Согласно графику, с каждым годом в течение последнего десятилетия снижаются как доля пользователей Internet Explorer, так и количество убийств. Насколько, по-вашему, эти данные подтверждают слова автора?

Данные собраны за 10 лет, тенденция очевидна. Чем меньше люди используют Internet Explorer, тем меньше убийств происходит в нашей стране.
Не думаю, что это совпадение. Два набора данных явно связаны, но для уверенности нужно посмотреть на статистику убийств в других странах.
Похоже, эти данные отражают две мировые тенденции. Связь между ними крайне сомнительна. Тезис нельзя обосновать таким образом.
На эти данные нельзя опираться, потому что не известно, кто и как их собирал.
Доверять этому паблику нельзя, ведь в нём не один раз встречались посты с искажением фактов.

Пр. ответ 3.

Тенденции действительно схожи, но могут быть вызваны не связанными друг с другом причинами. Например, Explorer медленно работает и был вытеснен с рынка конкурентами, а количество убийств связано с ростом уровня жизни. В доказательство можно найти другую страну, где такой корреляции не существует.

Вопрос 7

Прочитайте рассуждение, записанное Галилео Галилеем в 1590 году: «Допустим, что тяжёлые предметы падают быстрее лёгких. Представьте себе два предмета, один из которых тяжелее другого, соединенных верёвкой друг с другом. Что произойдёт, если сбросить эту связку с башни? Если мы предположим, что тяжёлые предметы действительно падают быстрее, чем лёгкие, то лёгкий предмет должен будет замедлять падение тяжёлого. Но поскольку рассматриваемая система в целом тяжелее, чем один тяжёлый предмет, то она должна падать быстрее него. Таким образом, мы приходим к противоречию, из которого следует, что изначальное

предположение (тяжёлые предметы падают быстрее лёгких) — неверно». Как бы вы оценили это рассуждение?

Галилей прав. Допустив, что тяжёлые предметы падают быстрее лёгких, он пришёл к противоречию. Значит, это допущение было неверным.

Это правильное рассуждение. Если бы Галилей ошибался, он не был бы осуждён инквизицией. А он был осуждён и приговорён к тюремному сроку.

Это неправильное рассуждение. Делать выводы из противоречий логически некорректно.

Это неправильное рассуждение. Тяжёлые предметы на самом деле падают быстрее лёгких. В данном конкретном случае Галилей ошибся.

Это неправильное рассуждение. Если бы оно было правильным, Галилея сожгли бы на костре за инакомыслие, как ранее сожгли Джордано Бруно.

Пр. ответ 1.

Это известный мысленный эксперимент. Данный способ рассуждения известен как «Рассуждение от противного» и используется, например, при доказательстве теорем в геометрии. Несмотря на логическую корректность, рассуждение приводит нас к выводам, не согласующимся с реальностью: если сбросить два предмета разной массы с большой высоты, тяжёлый достигнет земли быстрее. Причина такого расхождения в сопротивлении воздуха, которое не учел Галилей. Но в вакууме кирпич и перо упадут одинаково быстро!

Вопрос 8

Один хитрый философ написал в фейсбуке пост, озаглавив его «Десять фактов обо мне, два из которых ложны»:

1. Я всегда пишу только правду.
2. Я — философ.
3. Только утверждения под четными номерами в этом списке истинны.
4. Я или часто сижу у камина, или нет.
5. У меня пышные усы.
6. Неверно, что я не философ.
7. Я ни разу не писал в фейсбук.
8. В этом списке есть хотя бы одно истинное утверждение.
9. Утверждение под номером 4 ложно.
10. В этом списке больше одного истинного утверждения.

Действительно ли у автора поста пышные усы?

Да, это так.

Нет, конкретно в этом пункте он соврал.

Нет, философы со времен Ницше не носят пышных усов.

Это невозможно определить.

Пр. ответ 1

Верно!

Здесь явно не два ложных пункта, а больше. Оценим все: Пункты 2 и 6 истинны по условию. Пункт 4 вообще не может быть ложным, поэтому пункт 9 — ложь. Пункты 8 и 10 истинны, так как мы нашли больше одного истинного высказывания в списке. Пункт 7 ложен, ведь пост написан в фейсбуке. Пункт 1 ложен: в списке есть ложные высказывания. Пункт 3 не может быть истинным, иначе опровергнет себя же. Остаётся пункт 5 — он должен быть истинным, иначе истинным станет пункт 3. Значит, усы философа пышные.

Вопрос 9

Читая статью о перспективах демократии в России, вы наткнулись на интересное рассуждение. По мнению автора, демократия как политическая система не способствует политической свободе. Автор приводит примеры демократий, которые в конечном итоге переродились в политические режимы с низким уровнем свободы. А также указывает, что есть просвещённые деспотии и олигархии, которые обеспечили довольно высокий уровень политической свободы для своих подданных. Впрочем, тезис автора статьи всё равно кажется не вполне корректным.

В чём заключается основная ошибка рассуждения?

Автор путает условия, необходимые для политической свободы, с условиями, достаточными для неё.

Автор не учитывает, что увеличение уровня политической свободы может привести к демократизации общества.

Автор обращается к историческим примерам, которые не имеют отношения к данному случаю.

Автор игнорирует возможность того, что демократия способствует политической свободе, не будучи необходимой или достаточной для её появления.

Автор даёт личную оценку историческим фактам.

Пр. ответ 4

В данном аргументе вывод подкрепляется двумя наборами исторических примеров. Первый набор говорит о том, что демократия не является достаточной для свободы. Второй — о том, что демократия не является необходимой. Но из этих примеров не следует, что демократия не способствует политической свободе. Даже если демократия сама по себе недостаточна или необязательна для политической свободы, можно спокойно утверждать, что демократия способствует политической свободе наряду с другими факторами.

Вопрос 10

Вы прочитали в газете историю о любительском эксперименте. Учитель химии провела с учениками эксперимент с их любимой едой — чипсами и сухариками. 12 крыс разделили на четыре группы: одних кормили чипсами, вторых — сухариками, третьим в еду насыпали усилитель вкуса, а четвертых кормили зёрнами и овощами. Крысы, питавшиеся зерном и овощами, чувствовали себя прекрасно, а остальные через 20 дней начали умирать. После эксперимента школьники сообщили, что чипсы и сухарики больше никогда не будут есть. «Мне очень жалко крыс, но продукты, которыми мы их кормили, употребляют и люди, а людей мне жалко еще больше», — говорит в статье одна из школьниц. Описанный эксперимент доказывает, что...

Некоторые пищевые продукты нужно запретить, если мы хотим быть здоровой нацией.
Монопродуктовая диета вредна для здоровья.
Употребление фастфуда вредит здоровью.
Для сохранения телесного и душевного здоровья нам необходимо отказаться от сухариков, чипсов и глутамата натрия.
Если крысу кормить сухариками, она ослепнет, облысеет и умрет через 20 дней.
Всё вышеперечисленное.
Ничего из вышеперечисленного.

Пр. ответ 7

«Эксперимент» проведён с грубыми нарушениями научной методологии. Для доказательства гипотезы мало одного факта — нужна серия опытов в контролируемых условиях, чтобы исключить иные возможные причины ухудшения состояния крыс. Крысы в наблюдаемой и контрольной группах должны питаться одинаково, за исключением того, что одни вместе с едой получают глутамат натрия, а другие нет. Переносить эти результаты на всех крыс, тем более на людей — это проявление пропаганды, пусть даже пропаганды ЗОЖ.

Сколько у вас правильных ответов?

От 0 до 3 – Похоже, вас легко ввести в заблуждение. Ваши навыки критического мышления нуждаются в развитии.

От 4 до 6 – Вы можете рассуждать логически и распознавать уловки. Но не всегда.

От 7 до 8 – Вас не проведёшь! В большинстве ситуаций навыки критического мышления помогут вам разоблачить манипуляции и отличить ложь от правды.

От 9 до 10 – Вы – мастер критического мышления. Ваша логика близка к безупречной.

Додаток В

«Опитувальник сформованості критичного мислення студентів»

Інструкція: оцініть рівень сформованості в себе наступних позицій за допомогою шкали – високий (3 бали), середній (2 бали), низький (1 бал).

- вмотивованість до критичного мислення;
- знання про критичне мислення;
- сформованість якостей особистості і здібностей, що розвивають критичне мислення (самостійності, ініціативності, відповідальності, цілеспрямованості наполегливості, впевненості в собі);
- наявність вмінь і навичок культури критичного мислення (вмінь висловлювати та аргументувати свою думку, враховувати точки зору інших, критично аналізувати відомі факти, знаходити суперечності та вирішувати їх; адекватно підбирати способи вирішення проблем);
- наявність досвіду критичного мислення.

За загальною сумою балів визначається:

Бали і рівень	Характеристики
5-7 балів – низький рівень	– слабкі, приблизні уявлення студентів про критичне мислення, слабкі вміння давати оцінку інформації і фактам, доводити свою правоту, низький рівень сформованості розумових операцій (аналізу, синтезу, порівняння та ін.), переважання слабких навичок порівняльного аналізу.
8-11 балів – середній рівень	– покрокове відпрацювання основних операцій мислення, невисокий рівень організованості, цілеспрямованості, не зміцнілий досвід доказу та спростування, відсутність активної позиції.
12-15 балів – високий рівень	– чітке уявлення про критичне мислення, стійкі вміння і навички основних розумових операцій, вміння логічно обґрунтовувати оцінку і самооцінку, ініціативність та самостійність, оригінальність у висуванні гіпотези, терпимість до аргументованої критики на адресу висловленої думки.

Програма занять для розвитку критичного мислення студентів

Пояснювальна записка. Необхідність формування й розвитку критичного мислення у студентів обумовлюється вимогами сучасного суспільства до майбутніх фахівців, які мають швидко адаптуватися до світу, активно здійснювати свої професійні обов'язки в ньому, знаходити шляхи вирішення соціальних і професійних завдань у різних життєвих ситуаціях.

Отже, розвиток критичного мислення студентів є вагомим завданням сучасної системи вищої освіти, адже передбачає підготовку майбутніх фахівців, здатних до активного засвоєння інформації, прийняття відповідальних рішень на її основі. Вміння студентів критично аналізувати вхідну інформацію, знаходити приховані елементи, доповнювати свої уявлення про той чи інший предмет розмови, суперечки, сприятливо впливає на вибір зваженого рішення, що дозволяє найбільш успішно розв'язати ситуацію.

Характеристиками сформованого критичного мислення студентів є: глибина (проникливе мислення), послідовність, і самостійність. Основні характеристики людини, яка мислить критично включають: самостійність, допитливість, переконливу аргументацію, соціальність та наполегливість. Саме на розвиток цих особистісних характеристик, а також підвищення інтелектуальних здібностей, формування самостійності глибокого і послідовного мислення спрямована психологічна робота із ними за розробленою «Програмою занять для розвитку критичного мислення студентів».

В ході цілеспрямованого розвитку у студентів критичного мислення вони вчаться робити логічні умовиводи; приймати обґрунтовані рішення; давати оцінку позитивних та негативних рис як отриманої інформації, так і самого розумового процесу; спрямувати зусилля на результат.

Очікуваними результатами участі в програмі занять є підвищення рівня розвитку критичного мислення в студентів, зростання особистісних якостей, які характеризують їх як успішних людей, готових до критичного осмислення вхідної інформації, прийняття на її основі відповідальних рішень, продуктивного впровадження їх в життя та досягнення поставлених цілей.

Мета програми занять: розвиток критичного мислення; ознайомлення з техніками і методами розвитку критичного мислення; формування мотивації до саморозвитку і вдосконалення навичок критичного мислення; підвищення інтелектуальних та соціально-комунікативних здібностей студентів.

Завдання:

- ознайомити студентів із поняттями «критичного мислення» та його складовими;
- за допомогою створення проблемних ситуацій та дискусій обговорити важливість критичного мислення для прийняття правильних рішень, відповідальної діяльності в умовах недостатності інформації;
- надати інформацію про характерні риси людини, яка мислить критично, залучити до створення психологічних портретів успішних людей, які критично мислять;
- діагностувати наявний рівень розвитку характеристик критичного мислення у студентів, мотивувати до їх вдосконалення;
- створити умови для формування навичок відстоювання власної думки, адекватного добору аргументів, доказів щодо повідомлюваних фактів;
- розвивати навички ставити необхідні питання для уточнення інформації, її прояснення, отримання доповнюючих даних, а також – вміння активного слухання, що є запорукою уникнення непорозуміння у відносинах з іншими людьми;
- розвивати навички рефлексії, узагальнення отриманого досвіду, прийняття засвоєних вмінь і навичок, визначення їх подальшого використання (за допомогою вправ-релаксацій та узагальнюючих вправ);

- формувати конструктивні навички вирішення суперечливих ситуацій, підвищувати розвиток комунікативних вмінь студентів;
- сприяти встановленню доброзичливої атмосфери в групі учасників тренінгових занять, підтримувати гармонійність їх відносин і толерантне ставлення один до одного.

Оптимальна кількість учасників: 10-15 осіб.

Тривалість тренінгу: 8 год. 40 хв. (4 заняття по 130 хв. кожне).

Обладнання: фліп-чарт, ноутбук, проектор, аркуші паперу формату А 1 (4 шт.), папір формату А 4 (10 шт.), кольорові олівці, кольоровий папір, ножиці; доступ до он-лайн формату проведення занять.

Розміщення учасників: учасники тренінгу розміщуються за екранами своїх технічних пристроїв, у приміщенні, яке надає змогу вільно пересуватися за потреби, зробити перерву.

Основний зміст занять

День перший. Заняття «Знайомство з критичним мисленням» (130 хв.)

Мета: знайомство учасників з тренером, визначення тематики і цілей програми занять; ознайомлення з очікуваннями учасників; надання інформації про критичне мислення; діагностування особистісних якостей учасників, що сприяють критичному мисленню; мотивація до їх саморозвитку; надання рекомендацій з підвищення стійкості до ризику прийняття неповної чи не правдивої інформації; формування навичок рефлексії.

Хід заняття

1. Організаційний момент

Привітання з тренером, повідомлення тематики заняття (5 хв.)

Тренер повідомляє тему заняття та коротко розповідає про що буде йти мова під час його проведення.

Вправа-знайомство «Я і моє ім'я» (10 хв.)

Мета: Відкрити своє справжнє «Я», усвідомити якості особистості, досягнути вищого рівня самосвідомості.

Хід вправи: Спочатку кожному з учасників пропонується назвати своє ім'я, а потім дати особистісну характеристику собі по кожній букві імені (наприклад: Зоряна – загадкова, особлива, радісна, яскрава, надійна, активна. Світлана – самостійна, відповідальна, імпульсивна, талановита, любляча, азартна, надійна, амбітна). Для кращої демонстрації почати можна ведучому, а за ним будуть представляти себе всі інші учасники.

Вправа «Правила роботи в групі» (7 хв.)

Мета: встановлення принципів роботи в групі; створення відчуття захисту; усвідомлення особливостей спілкування в групі, сприяння організації ефективного простору для особистісного розвитку.

Для вільного обговорення та прийняття тренером пропонуються правила роботи в групі.

Матеріали: аркуші паперу А4, фломастери.

Хід вправи: Тренер пропонує групі перелік правил – принципів роботи в групі:

- Спілкування на основі довіри.
- Спілкування за принципом «тут і тепер».
- «Я-висловлювання».
- Щирість спілкування.
- Конфіденційність.
- Активність, відповідальність кожного за результати роботи у групі.
- Правило «СТОП!»
- Повага до того, хто говорить.
- Неприпустимість безпосередніх оцінок людини.

Цей перелік правил може бути доповнений тими, які зазначили самі учасники тренінгової групи.

Вправа «Посмішка» (5 хв.)

Мета: Створення позитивного клімату в групі.

Хід вправи: Кожному з учасників пропонується на початку заняття подарувати всім присутнім свою посмішку та побажання на сьогоднішній день. Ця вправа допоможе створити доброзичливу атмосферу, буде сприяти позитивному настрою в групі тренінгу.

Вправа «Анкета очікувань учасника» (8 хв.)

Мета: визначити очікування учасників.

Матеріали: бланки анкет

Хід вправи: Тренер пропонує кожному учаснику заповнити анкету, яка передбачає доповнення наступних незакінчених речень:

- Від тренера очікую...
- Від інших учасників я очікую...
- Від себе я очікую...
- Від участі в цьому тренінгу я очікую...
- Мета, яку я маю намір досягти – ...

Після цього відбувається обговорення (в парах, малих групах, спільно з групою).

2. Основна частина заняття

Інформаційне повідомлення про критичне мислення (В. Козира) (15 хв.)

Мета: ознайомити учасників з поняттям критичного мислення, розкрити структуру його компонентів.

Тренер знайомить учасників із наступним теоретичним матеріалом. Зазвичай ми ставимося до процесу мислення так, ніби це щось саме собою зрозуміле та природне – як дихати чи кліпати очима. При цьому більшість з нас майже не використовують можливості, які закладені в цій дивовижній людській здатності. Насправді ж мислення можна і необхідно постійно вдосконалювати, тренувати так, як тренуються, наприклад, спортсмени чи музиканти. Бо людина – єдина істота в світі, яка може мислити критично. І саме школа – це ідеальне середовище для його розвитку.

Згідно з тлумачним словником української мови:

- Критичний –

1. Який ґрунтується на науковій перевірці правдивості, правильності чого-небудь.

2. Той, що стосується розгляду й оцінки кого-небудь чи чого-небудь із метою виявлення та усунення вад, хиб.

3. Здатний виявляти і оцінювати позитивне і негативне в комусь або чомусь; вимогливий.

- Мислення – міркування, зіставлення явищ об'єктивної дійсності з відповідними висновками.

Що таке критичне мислення?

Критичне мислення є особливим типом мислення. Структура мислення виглядає наступним чином:

1) загальне мислення — це загальний процес обробки інформації; 2) предметне мислення — це процес обробки інформації з певного предмета за допомогою методів наукового дослідження, збагачений предметними та методологічними знаннями; 3) критичне мислення — це процес контролю за перебігом загального та предметного мислення, їх вдосконалення. Кожний тип мислення має свій змістовний (знання) та операційний (процедури) блоки.

За Б.Блумом, критичне мислення має таку структуру: оцінка прийнятого рішення; прийняття рішення на основі доказів; вибір аргументів на підтримку образної позиції; порівняння з іншими точками зору; розуміння інформації; вибір власної точки зору; сприйняття інформації з різних джерел.

М.Ліпман виділяє 6 ключових елементів критичного мислення:

- 1) уміння мислити, яке передбачає оволодіння певними прийомами, що розвивають апарат операцій мислення;
- 2) формулювання самостійних суджень, яке передбачає вміння продуктивного порівняння різних суджень і визначення альтернатив;
- 3) відповідальність, яка передбачає вміння доводити за допомогою переконливих аргументів власні думки, які будуть предметом подальшого розгляду іншими;
- 4) самокорекція, яка передбачає використання людиною критичного мислення як методу, зверненого на її власні судження з метою їх виправлення чи покращення;
- 5) вибір критеріїв, які бере до уваги критично мисляча людина з метою їх детального аналізу чи критики;
- 6) увага та чуйність до контексту передбачає розуміння загальних критеріїв у зв'язку із контекстом їх використання та розробку інших альтернативних критеріїв, що відповідають конкретній ситуації.

Завдання для учасників: наведіть приклади критичного мислення людини, проаналізуйте, коли ви самі застосовували критичне мислення?

Притча «Дві сестри і апельсин» (В. Андрєєнкова) (10 хв.)

Мета: опрацювання понять «позиції» та «інтереси» на прикладі притчі про апельсин; показати важливість критичного мислення у ситуаціях недостатності інформації.

Тренер ознайомлює учасників із причтею про двох сестер і апельсин: «Дві сестри сперечаються про апельсин, обом хочеться взяти його. Нарешті, вони вирішують поділити його навпіл. Одна бере свою половину, з'їдає м'якоть і викидає кірку. Інша, навпаки, викидає м'якоть і використовує шкірку, тому що вона хоче спекти з нею торт».

Обговорення моралі притчі. Запитання до учасників: Чому важливо запитувати співрозмовників про те, що вони хочуть отримати? Чи важливо пам'ятати, що ваші цілі можуть бути різними, і ви можете дійти згоди навіть в суперечливих ситуаціях?

Слово тренера: «Як показує приклад, можна привести до оптимального узгодженого рішення навіть різні інтереси, якщо дослідити позиції («Я хочу апельсин») щодо інтересів («Я хочу з'їсти м'якоть» – «Я хочу взяти кірку для випічки») і тільки тоді приймати рішення. Ключ до успіху – переключити дискусію від позицій до потреб та інтересів. Важливо тут спитати у людини: «Що вона хоче/ що потрібно».

Завдання учасникам: Наведіть приклади, коли ви також потрапляли в ситуації непорозуміння з іншими людьми через недостатність знань щодо намірів опонентів, як вирішували суперечливі ситуації?

Мозковий штурм «Якості особистості, яка критично мислить» (Д. Халперн) (15 хв.).

Мета: привернути увагу до необхідності формувати особистісні якості, що сприяють розвитку критичного мислення.

Спочатку тренер знайомить учасників із наступним теоретичним матеріалом.

«Серед важливих особистісних якостей Д. Халперн виділяє:

1. Готовність до планування. Планування – перший і дуже важливий крок до критичного мислення. Оскільки думки часто виникають хаотично, важливо упорядкувати їх, вирішити, у якій послідовності їх викласти. Упорядкованість думки – ознака впевненості.

2. Гнучкість. Критична позиція передбачає готовність розглядати нові варіанти, прагнення зробити щось по-іншому, змінювати свою точку зору, готовність мислити по-новому, переглядати очевидне і не відступатися від завдання, поки воно не буде розв'язане. Якщо учень не готовий сприймати ідеї інших, він ніколи сам не зможе стати генератором ідей. Гнучкість дозволяє почекати з винесенням судження, поки учень не буде мати різноманітну інформацію.

3. Наполегливість. Мислення – це напружена праця, що вимагає від людини терпіння та наполегливості. Часто, зіштовхуючись з важкою задачею, учні вирішують

відкласти її розв'язання на невизначений час. Учителю слід виробляти наполегливість у напруженні розумових сил, тоді учні обов'язково досягнуть значно кращих результатів навчання.

4. Готовність виправляти свої помилки. Всі ми час від часу помиляємося. Люди, які думають, замість того щоб спробувати виправдати свої помилки, вміють їх визнавати і тим самим вчаться на них. Такі люди можуть визнати свої дії неефективними і відкинути їх, вибираючи нові й вдосконалюючи своє мислення. Помилки мають стати поштовхом для продовження навчання.

5. Усвідомлення. Люди, які мислять критично, розвивають звичку до самоусвідомлення власного розумового процесу. Це дуже важлива якість, що передбачає уміння спостерігати за собою, відслідковувати перебіг міркувань.

6. Пошук компромісних рішень. Людина, яка мислить критично, володіє добре розвиненими комунікативними навичками, а також вмінням знаходити рішення, що були б прийнятні та могли б задовольнити більшість. Без цього навіть найсвітліші голови не зможуть втілити свої думки у конкретні справи».

Потім пропонує обговорити шляхи розвитку кожної із вказаних особистісних рис через стимулювання студентів до складання рекомендацій для своїх товаришів, друзів, які хочуть критично мислити.

Вправа «Мій рівень критичності мислення» (10 хв.)

Мета: діагностувати сформованість в учасників. особистісних якостей, що сприяють критичному мисленню.

Після презентації думок щодо шляхів розвитку готовності до планування, гнучкості, наполегливості, готовності виправляти свої помилки, усвідомлення, пошуку компромісних рішень, тренер пропонує учасникам намалювати коло із 6 спицями, де позначити на кожній з них вказані особистісні якості, та відмітити рівень їх розвитку у себе за 10-бальною шкалою.

Обговорення: Чи всі якості розвинені в однаковій мірі? Чи можна їхати на такому колесі? Які якості особистості, що сприяють розвитку критичного мислення, ви хотіли б розвинути в першу чергу?

Дискусія «Правдивість інформації» (10 хв.)

Мета: обговорити з учасниками проблему правдивості інформації, та критичного аналізу даних, особливо в ситуаціях їх недостатності.

Східна мудрість каже, що «слона варто їсти частинами».

Давайте обговоримо, що ви думаєте з приводу наступних питань:

- Чим відрізняються джерела інформації?
- Які прийоми і техніки допоможуть знайти й систематизувати інформацію з різних джерел;
- Як оцінити достовірність інформації? Як розпізнати недобросовісну аргументацію та рекламу, спрямовану на маніпуляцію?
- Що перешкоджає у прийнятті рішення? Як знайти ефективне вирішення проблеми при недостатку часу, ресурсів?

Рекомендації з підвищення стійкості до ризику прийняття неповної чи не правдивої інформації (10 хв.)

Мета: ознайомлення із рекомендаціями щодо опору маніпулятивним впливам неповної чи неправдивої інформації, яку спеціально продукують ЗМІ.

Тренер ознайомлює студентів із основними рекомендаціями з підвищення стійкості молоді до ризику прийняття неповної чи неправдивої інформації. Необхідно:

- оцінювати інформацію через призму припущення наявності корисного мотиву («Кому це добре? Кому вигідно?»);
- при підозрі щодо наявності маніпуляції варто уникати контакту з таким джерелом (інформацією). Бажано не завищувати «поріг чутливості» через зникання до

буденної маніпуляції, особливо тієї, яка періодично передається через систему образів (телебачення, інтернет);

- підвищити когнітивну складність; намагатися не мислити стереотипно;
- у випадках, коли є можливість, не поспішати, обдумувати ситуації, щоб не піддаватися емоціям і не приймати на їх основі швидке рішення, котре не відповідає реальним обставинам;
- практикувати розв'язування логічних задач, застосовувати формально-логічні закони для аналізу отриманої інформації.
- підвищувати емоційний інтелект, здатність до розпізнавання міміки та жестів інших людей, порівнювати слова та жести, міміку людей, визначати відповідність повідомлюваної інформації із емоційним станом співрозмовника;
- намагатися бути непередбачуваним для потенційних маніпуляторів, які свідомо надають неправдиву або не повну інформацію, необхідну для прийняття рішень.

Надалі тренер пропонує доповнити список рекомендацій, аргументувавши свою думку.

Вправа на саморегуляцію «Дерево» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: Будь-який напружений психологічний стан характеризується звуженням свідомості і надконцентрацією людини на своїх переживаннях. Вправа виробляє внутрішню стабільність, створює баланс нервово-психічних процесів, звільняючи від травмуючої ситуації.

Уявіть себе деревом (яке вам подобається, з яким легше всього себе ототожнити). Детально відтворіть у свідомості образ цього дерева: його потужний і гнучкий стовбур, який переплітають гілки, розгойдане на вітрі листя, відкритість крони назустріч сонячним променям і волозі дощу, циркуляцію живильних соків по стовбуру, корінню, що міцно вросло в землю. Важливо відчувати живильні соки, які корені витягають із землі. Земля – це символ життя, коріння – це символ стабільності, зв'язку людини з реальністю.

Після виконання вправи відбувається обговорення: Як ви себе почуваете зараз? Чи сподобалася вам вправа? Чи змогли відчувати себе впевнено, міцним і сильним деревом?

3. Підведення підсумків заняття (15 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Кожному учаснику пропонується висловити своє розуміння того, що відбулось у групі: «Сьогодні мені сподобалось або не сподобалось».

Тренер дякує членам групи за роботу, підводить підсумки заняття і запрошує на наступну зустріч.

День другий. Заняття «Цінність правильних запитань в критичному мисленні» (130 хв.)

Мета: мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення; формування навичок цілевизначення і планування, вмінь аргументувати свої думки, доводити твердження; ознайомлення учасників із стратегією «тонких і товстих запитань», надання змоги попрактикуватися у задаванні різних типів питань; закріплення навичок послідовної роботи в групі з вирішення проблеми у спільній діяльності (за технологією етапів Milestones); складання психологічних портретів критично мислячої людини; активізація внутрішніх ресурсів для самовдосконалення; формування навичок рефлексії.

Хід заняття

1. Організаційний момент

Привітання, підмовлення теми заняття (5 хв.)

Вправа «Що будемо робити?» (М. Бохан) (10 хв.)

Мета: формування навичок цілевизначення і планування, мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам скласти цілі заняття, які можуть бути загальними (що цінне для всіх) та індивідуальними (що цінне для мене).

При виконанні завдання учасники користуються опорною схемою:

Я хочу дізнатись...

Я хочу зрозуміти...

Я хочу з'ясувати...

Я хочу обговорити....

Я хочу порівняти...

Я хочу навчитись...

Я хочу удосконалити...

Я хочу висловити...

Я хочу дати оцінку...

2. Основна частина заняття

Мозковий штурм «Критичне мислення, емоції і спілкування» (С. Міщенко) (10 хв.)

Мета: закріпити отримані знання щодо критичного мислення, формувати навичок і вмінь аргументувати свої думки, доводити твердження.

Тренер пропонує обговорити наступні питання:

– Що таке ефективне спілкування?

– Що робить спілкування ефективнішим;

– Як використати критичне мислення у спілкуванні;

– Яку роль відіграють емоції у мисленні;

– Чи є можливим застосувати емоції і критичне мислення одночасно;

– Що таке емоційний інтелект?

Наприкінці психолог робить висновок, що ефективна комунікація – це активне слухання, мистецтво задавати питання, вміння сказати «ні», а також розуміння стратегій і тактик переговорів.

Інформаційне повідомлення «Відмінності звичайного і критичного мислення» (10 хв.)

Мета: продовжувати знайомити із сутністю поняття «Критичне мислення», вчити навичкам аналізу відмінностей мислення критичного і не критичного.

Тренер знайомить учасників із наступним теоретичним матеріалом.

Характеристики критичного і звичайного мислення

Критичне мислення	Звичайне мислення
чіткість	нечіткість
точність	неточність
конкретність	невизначеність
ретельність	похибки
значимість	не значимість
узгодженість (послідовність)	неузгодженість (непослідовність)
глибина (фундаментальність)	поверховість
повнота	неповнота
значущість	тривіальність (банальність)
чесність (неупередженість)	пристрасність (упередженість)
адекватність (щодо цілі)	неадекватність (щодо цілі)
оцінююче судження	здогадки
зважене судження	імпульсивне віддавання переваги
класифікація	просте групування
припущення	вірування
логічне формулювання висновків	формулювання висновків
розуміння принципів	об'єднання понять за асоціацією

Пропонує доповнити рядки таблиці найбільш значимими характеристиками критичного і не критичного мислення. Якщо студенти сумніваються у віднесенні

характеристики до того чи іншого стовпчика – потрібно навести приклад та обговорити цю характеристику в групі.

Інформаційне повідомлення «Цінність критичного мислення» (В. Козира) (20 хв.)

Мета: продовжувати знайомити із сутністю поняття «Критичне мислення», навчати складати психологічні портрети критично мислячих людей.

Тренер знайомить учасників із наступним теоретичним матеріалом.

«Розвинуте критичне мислення додає людині:

- Відчуття свободи власної волі.
- Розширення горизонтів (бачення світу стає ширшим, глибшим, цікавішим).
- Можливість знаходити та приймати певні важливі істини для себе.
- Глибоке розуміння себе, своїх цінностей та потреб.
- Сміливість приймати рішення.
- Гнучкість та кращу адаптацію до змін.

Врівноваженість та спокій. Людина, яка мислить критично, має більше шансів зрозуміти свої потреби та робити те, що не суперечать її внутрішнім переконанням, а відповідно – менше жаліти та розчаровуватися у зробленому.

- Здатність протистояти інформаційному тиску – не брати на віру все, що читаєш, а перевіряти, аналізувати й приймати зважені рішення.
- Вміння знаходити та знешкоджувати маніпуляції.
- Толерантність до думок іншого.
- Екологічне ставлення до членів колективу, але водночас вміння орієнтуватися в першу чергу на свої власні цінності і не піддаватися тиску певних групових норм».

Завдання для учасників: користуючись прослуханим матеріалом, об'єднатися в пари і скласти психологічний портрет критично мислячої людини. Навести приклади, коли людина мислить критично, і що це їй дає, і коли вона поводить себе бездумно, не перевіряючи вхідну інформацію, не володіє навичками критичного мислення.

Після роботи в парах, учасники представляють свої результати у загальному колі, відбувається групове обговорення важливості розвитку критичного мислення у сучасних людей.

Вправа-практикум «Запитання» (В. Козира) (20 хв.)

Мета: ознайомлення учасників із стратегією «тонких і товстих запитань», надання змоги попрактикуватися у задаванні різних типів питань.

Спочатку тренер знайомить учасників зі стратегією задавання питань, що сприяє розвитку критичного мислення:

Стратегія «Товсті та тонкі запитання».

«Тонкі» запитання передбачають відповідь лише «так чи ні» і починаються, наприклад, так: Хто ...? Що...? Чи правда, що...? Чи правильне твердження, що...? Чи можливо, що...? Чи згідні ви з...? Як звати...? Яку назву має...?

«Товсті» запитання вимагають розгорнутої відповіді – з аналізом, синтезом, порівнянням, оцінкою. Наприклад: Поясніть, чому...? Чому ви вважаєте, що...? В чому різниця між...? Як можна узагальнити наступні поняття...? Що буде, якщо...?

Далі тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари і задавати один одному по 5 тонких і товстих запитань за вільною тематикою. Всі питання мають записуватися, а тематика розмови – попередньо визначається у загальному груповому обговоренні (погода, подорожі, відпочинок, навчання).

Наприкінці вправи у груповому обговоренні тренер звертається до учасників: Чи вдалося дізнатися щось нове при постановці тонких питань, коли вони були ефективні? На які питання вам більше сподобалась відповідь? Визначаються найбільш цікаві питання та за бажанням студентів аналізуються відповіді на них.

Вправа-практикум «Вирішення проблеми» (С. Мусійчук) (25 хв.)

Мета: закріплення навичок послідовної роботи в групі з вирішення проблеми у спільній діяльності, ознайомлення на практиці із технологією етапів Milestones.

Учасникам пропонується поділитися на дві команди, кожній дається одна й та ж ситуація для вирішення, що пов'язана із навчальним процесом у ЗВО. Наприклад, «Наприкінці навчального року виявилось, що в навчальному плані студентів «загубили» одну дисципліну, але розклад складався на початку семестру, тому додати лекцій і занять у п'ятиденний розклад не можливо. Деканат пропонує поставити заняття у суботу, але у вашій групі багато студентів з інших міст, і вони хочуть на вихідних з'їздити додому. Таким чином, вони ризикують пропустити заняття і не вивчити дисципліну, розгнівати викладача і не скласти іспит наприкінці вивчення курсу». Запропонуйте найбільш вдале вирішення проблеми, яке задовольнить всіх учасників проблемної ситуації – деканат; студентів, які хочуть з'їздити додому; студентів, які приходять на заняття в суботу і не хочуть, щоб іногороднім були якісь поблажки через їх відсутність; для викладача, який розуміє, що вивчення навчальної дисципліни студентами буде слабким через постійне порушення дисципліни і відсутність половини студентів.

Технологія етапів (Milestones) розвиває в учнів уміння визначати послідовність дій у процесі вирішення проблеми крок за кроком, планувати діяльність. Якщо учасники вперше працюють за даною технологією, то схема етапів може бути запропонована викладачем. Після обговорення у парах етапів розв'язання завдання та їх ранжування студенти презентують діалоги, аргументуючи свої позиції.

Спільна діяльність учасників розв'язання проблеми проходить кілька стадій:

1. Постановка й осмислення проблеми.
2. Генерування варіантів вирішення проблеми.
3. Пошук аргументів на підтримку запропонованих рішень.
4. Відбір найбільш аргументованих варіантів рішень.
5. Критика відібраних рішень.
6. Відбір рішень, найбільш стійких до критики.
7. Продумування способів реалізації відібраних рішень.
8. Обговорення цих способів.
9. Підбиття підсумків.

Вправа-релаксація «Небо» (10 хв.)

Мета: оптимізувати емоційний стан учасників, відновлення їх сил та віри у власні можливості, активізація внутрішніх ресурсів.

Хід вправи: Тренер пропонує розслабитися, закрити очі і прослухати наступний текст, уявляючи по ході розповіді все, про що в ній говориться.

Уявіть, що зараз літній гарний день. Ви лежите на траві. Відчуваєте м'якість і свіжість цієї трави, її запах. Лежачи на спині, ви дивитесь в небо: чисте, безхмарне, блакитне. Споглядайте його якийсь час.

Ось у полі вашого зору з'явився метелик. Коли він пролітає над вами, визначте, яким невагомим він здається, як гарно забарвлені його крильця. Ви спостерігаєте, як він летить геть, зникаючи з очей.

Тепер ви бачите орла, що ширяє високо в небі. Ви стежите за його польотом і поступово проникаєте в глибше в блакитну далечінь неба.

Потім ви спрямовуєте погляд ще вище. Тепер ви бачите, що високо в небі пропливає біла хмаринка. Спостерігайте, як вона повільно розчиняється.

Нарешті перед вами – лише безмежне небо.

Відчуйте себе небом – нематеріальним, безтілесним, всеосяжним. Відчуйте, що у вас немає меж, що ви присутні всюди. Ви можете досягти всього, крізь усе проникнути, ніхто не в змозі вас зупинити. Усвідомте в собі відчуття легкості духу, польоту, відсутності будь-якого тиску.

Обговорення: Як ви себе почуваете? Чи вдалося відслідкувати всі вказані зміни? Які почуття виникали в ході виконання вправи?

Вправа «Рюкзак» (В. Козира) (10 хв.)

Мета: практично відпрацювати стратегію критичного мислення «рюкзак» серед учасників.

Тренер пропонує кожному учаснику коротко записати на папері відповідь на запитання: «Які з тих знань, умінь, способів дій, що набули на занятті, вони візьмуть з собою для використання на інших заняттях, у житті, для виконання домашнього завдання, тематичного оцінювання?». Папірці з відповідями учасники «складають в умовний рюкзак» (показують тільки тренеру), який вибірково знайомить всіх учасників з відповідями.

До уваги тренера. Стратегія «Рюкзак» дає можливість залучити кожного учасника до підбиття підсумків заняття. Особливості стратегії: дає можливість залучити до роботи всіх учасників; дає можливість виділити головне, визначити важливість заняття; вносить елемент гри, сприяє розвитку пізнавальних інтересів, позитивних емоцій; надає тренеру інформацію про кожного учасника, про методи роботи, що були важливими для учасників, сподобались їм; створює основу для проведення мотивації на наступних заняттях.

3. Підведення підсумків заняття (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Кожному учаснику пропонується висловити своє розуміння того, що відбулось у групі: «Сьогодні мені сподобалось або не сподобалось».

Тренер дякує членам групи за роботу, підводить підсумки заняття і запрошує на наступну зустріч.

День третій. Заняття «Активне слухання як запорука уникнення непорозуміння та навичка критичного мислення» (130 хв.)

Мета: мотивування до розвитку критичного мислення; навчання способу структурування матеріалу, критичного його аналізу; формування навичок цілевизначення і планування; закріплення навичок постановки питань для отримання необхідної інформації; ознайомлення із алгоритмом використання техніки активного слухання;

Хід заняття

1. Організаційний момент

Привітання, підмовлення теми заняття. (5 хв.)

Вправа «Стаavimo цілі» (М. Бохан) (10 хв.)

Мета: формування навичок цілевизначення і планування, мотивування до вивчення особливостей розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам скласти цілі заняття, які можуть бути загальними (що цінне для всіх) та індивідуальними (що цінне для мене).

Учасники визначають цілі уроку самостійно за методом «Мікрофону», передаючи естафету від одного до іншого по колу (чи іншим способом). Кожен учасник продовжує фрази:

- Сьогодні на занятті я знатиму ...
- Сьогодні на занятті я навчуся ...
- Сьогодні на занятті я розвиватиму ...
- Сьогодні на занятті я досягну успіху завдяки ...

2. Основна частина заняття

Метод «Знаю – хочу дізнатися – навчаюсь» (Б. Багай) (20 хв.)

Мета: навчання студентів способу структурування матеріалу, критичного його аналізу.

1. Тренер повідомляє студентам тему для вивчення.
2. Студенти розбиваються на пари і протягом 4-5 хвилин обговорюють одне з одним усе, що знають про тему.
3. В цей час викладач креслить на дошці таблицю.

4. Викладач надає слово кожній парі і з її слів заповнює першу графу таблиці. При цьому він може редагувати інформацію. В тих випадках, коли студенти не дуже впевнені в своїх знаннях, викладач записує інформацію в другу графу.

5. Викладач пропонує студентам разом шукати відповіді на запитання другої графи.

6. Коли відповідь знайдено, її записують у третю графу.

7. Студенти читають текст (підручник, інше джерело) і формулюють відповіді на запитання або просто сповіщають нову інформацію. Це теж записують у третю графу.

8. Викладач звертає увагу студентів на запитання з другої графи: в тому разі, якщо відповіді не знайдено, педагог пропонує інші джерела.

Що ми знаємо	Що хочемо знати	Що ми вивчили
--------------	-----------------	---------------

Вправа «Грона запитань» (С. Терно) (20 хв.)

Мета: ознайомити учасників із різними типами запитань, підвищити їх інтерес і прагнення до розвитку критичного мислення.

Тренер ознайомлює учасників з наступним матеріалом:

«Критичне мислення сприяє взаємоповазі партнерів, порозумінню і продуктивній взаємодії між людьми; полегшує сприйняття різних "поглядів на світ". Щоб навчитися критично і правильно мислити, необхідно навчитися ставити продумані запитання. Правильно сформульоване запитання може допомогти зіставити факти і проаналізувати свої думки.

<p>Запитання загального характеру:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Що це означає? – Як зробити так, щоб...? – Навіщо це потрібно? – До чого це приведе? <p>Запитання для уточнення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Що Ви мали на увазі, сказавши...? – У чому полягає основна думка? – Як ... пов'язано з ... ? – Не могли б Ви висловити думку інакше? – Уточніть, будь ласка, Ви мали на увазі ... чи ...? – Яке відношення це має до нашої проблеми / суперечки / розбіжностей? – Маріє, підведіть, будь ласка, підсумок тому, що сказав Олександр, своїми словами? ... <p>Олександр, Ви це мали на увазі?</p> <ul style="list-style-type: none"> – Не могли б Ви навести приклад? – Чи може ... бути гарним прикладом для цього? 	<p>Запитання, що перевіряють розуміння перспектив:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Що Ви цим припускаєте? – Коли Ви говорите ... , Ви робите висновок ... ? – Але, якщо це могло відбутися, що ще може трапитися внаслідок цього? Чому? – На що може це вплинути? – Чи відбудеться це неминуче, чи можливо / швидше за все відбудеться? – Яка альтернатива? – Якщо ми говоримо про ... , то як же щодо ... ?
<p>Запитання, що перевіряють припущення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Які Ви робите припущення? – Які припущення робить Оксана? – Що ми можемо припустити замість цього? – Мені здалося, що Ви припустили ... . Я Вас правильно зрозумів? – Усі Ваші твердження ґрунтуються на припущенні .... Чому б Вам не засновувати їх на ... замість ... ? – Ви припускаєте, що ... . Як Ви можете оцінити справедливість такого припущення? – Чому хто-небудь може зробити такі припущення? <p>Запитання, що перевіряють факти:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Поясніть, будь ласка, чому Ви так вирішили? 	<p>Запитання, що перевіряють зрозумілість задач:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Як ми можемо це знайти? – Що це питання передбачає? – Чи можливо спитати про це по-іншому? – Можемо ми взагалі опустити це питання? – Питання зрозуміле? Ми зрозуміли його? – Важко чи легко відповісти на це запитання? Чому? – Чи всі згодні, що питання в цьому? – На які інші запитання необхідно відповісти перш, ніж думати над цим

<ul style="list-style-type: none"> – Як це можна прикласти до даної ситуації? – Чи є причини сумніватися в цьому фактові? – Що б Ви відповіли людині, яка стверджує, що..? – Хто-небудь може навести факти, що підтверджують цю точку зору? – З якої причини Ви дійшли цього висновку? – Як ми можемо упевнитися, що це правда? 	<p>запитанням?</p> <ul style="list-style-type: none"> – Чому це питання необхідне? – Це питання є найбільш важливим, чи в ньому приховане інше питання? – Чи бачите Ви, як це може співвідноситися з ... ?
---	---

Далі тренер пропонує учасникам обговорити будь-яку проблему в парах, використовуючи по 1-2 запитання з кожної категорії питань, дати відповіді на конструктивні запитання.

Бесіда про активне слухання у спілкуванні (В. Андрєєнкова) (10 хв.)

Мета: навчити уважно слухати співрозмовника, стимулювати до роздумів про важливість уважного слухання, щоб отримати більше інформації.

Тренер повідомляє, що важливо не тільки ставити правильні запитання, а й уважно та активно слухати відповіді на них. Тренер задає групі наступні питання:

- *Чи важливо вміти уважно слухати співрозмовника? Чому?*

Слово тренера: кожній людині важливо уважно слухати свого співрозмовника. Від цього залежить якість спілкування і його атмосфера. Якщо ви будете весь час відволікатися на щось, будете неуважні, то ваш співрозмовник/-ця може не захотіти продовжувати з вами спілкування. Також ви можете пропустити щось важливе, що вам мають повідомити (якісь цікаві факти, важливі деталі тощо). Також далі ви можете створити інформацію, додати щось своє. А це, у свою чергу, може призвести до конфлікту.

- *В чому, на ваш погляд, різниця між тим, як ми слухаємо і що ми чуємо?*

Слово тренера: кожна людина бачить цей світ по-своєму. Це також накладає свій відбиток і на нашому спілкуванні. Інколи ми можемо чути не те, що людина каже, а те, що самі хочемо від неї почути. Також ми можемо приписувати деяким людям свої думки та емоції. Це все відбувається через те, що ми сприймаємо інформацію через власний досвід та власні емоції. Тому в спілкуванні потрібно бути дуже уважним до того, що тобі кажуть. Якщо деякі репліки співрозмовника виявились неоднозначними чи незрозумілими, то краще його/її перепитати.

- *Як ми відчуваємо, що нас уважно слухають?*

Слово тренера: якщо людина уважно тебе слухає, то вона/він дивиться тобі в очі, може кивати, головою у відповідь на дивні репліки. Також може своєю мімікою показувати певні емоції (сум, здивування, радість тощо). Уважна людина може задавати тобі уточнюючі запитання, щоб зрозуміти, чи правильно вона тебе зрозуміла. Також така людина не відволікається на інших людей чи інші справи (мобільний телефон тощо).

Інформаційне повідомлення «Активне слухання як передумова уникнення непорозуміння у спілкуванні» (В. Андрєєнкова) (20 хв.)

Мета: надати інформацію про активне слухання, мотивувати о використання його в щоденному житті, щоб отримати більше інформації.

Тренер знайомить учасників з наступною інформацією, запрошує до обговорення незнайомих моментів:

«Дуже часто ситуації непорозуміння і не вміння почути свого партнера стають причиною неусвідомлюваної образи, загострюють відносини між товаришами, визначаються як спроби маніпуляції, хоча такими й не є. Важливими у даній ситуації є вміння слухати і чути співрозмовника.

Активне слухання дозволяє вирішити найважливішу проблему – проблему довіри, яке виникає лише тоді, коли співрозмовник відчуває щирий інтерес до нього як до людини. Співрозмовнику важливо відчувати себе почутим і зрозумілим. Наприклад, коли Ви слухаєте людину і розумієте, що вона говорить не те, що думає, можна поставити

запитання або висловити занепокоєння про взаємне незрозуміння. Головне у використанні техніки активного слухання – це чути і сприймати істинні почуття співрозмовника. Це ключовий принцип».

Етапи активного слухання	Дії слухаючого
1. Невербальна підтримка	Контакт очей, «поза слухання», кивки, вираження згоди: «Угу», «так-так» і т. п.
2. Фрази перенесення відповідальності на партнера	«Ви вважаєте, що...», «Отже, ви стверджуєте, що...» і т. п.
3. Формулювання змісту висловлювання	На цьому етапі треба позбутися власних емоцій, оцінок
4. Отримання згоди співрозмовника після інтерпретації його думки	«Я правильно зрозумів?», «Це так?», «Я нічого не переплутав?»
5. Демонстрація свого ставлення з приводу почутого	Підкреслити, що це ваша думка. Висловлювати ставлення тільки до слів, а не до особистості співрозмовника
6. Висловлювання свого власного судження по суті справи	«Моя думка...», «Я вважаю...», «Я думаю...» і т. п.

Завдання до учасників, прослухавши розповідь тренера про те, як він провів вчорашній день, застосувати активне слухання, і дати йому «зворотній зв'язок», поставити йому запитання відповідно до засвоєного матеріалу – невербально підтримати його, здійснити інтерпретації думок, продемонструвати своє ставлення до почутого, висловити своє судження по суті справи.

Вправа «Алгоритм активного слухання» (5 хв.)

Мета: надати інформацію про активне слухання, ознайомити із алгоритмом використання техніки активного слухання.

Тренер знайомить учасників з наступною інформацією, запрошує до обговорення незнайомих моментів:

Алгоритм використання техніки «активного слухання»

1. Слухайте з співчуттям. Якими б негативними емоціями ви не були б охоплені, спробуйте уявити себе на місці іншої людини. Уявіть, як ви і ваші відповіді сприймаються з її позиції.

2. Зосередьтесь на предметі розмови. Не дозволяйте собі відволікатися, концентруйте увагу на особливості особистості мовця. Необхідно слухати те, про що говорить людина і що становить предмет розмови.

3. Ставтеся до співрозмовника поважно.

4. Слухайте уважно, не роблячи оцінок.

5. Необхідно висловити свою думку про почуте, щоб показати людині, що її дійсно слухають. Повторіть в процесі діалогу ті пункти, які відзначені співрозмовником як найбільш важливі.

6. Виберіть те, що ви не зрозуміли або в чому не впевнені. В процесі діалогу доцільно поставити такі запитання: «Ви маєте на увазі, що...?», «Ви відчуваєте роздратування (гнів, образу) з приводу...?», «Не могли б ви розповісти про подію докладніше?», «Я не зрозумів, що ви тільки що сказали?»

7. Подібні питання допоможуть вам спонукати співрозмовника до подальшої розмови, якщо ви відчуваєте, що співрозмовник не повністю описав ситуацію, свою точку зору або свої емоції. Коли ви питаєте, то необхідно ставити питання доброзичливим тоном, розташовувати співрозмовника до відвертості.

8. Використовувати для підтримки розмови немовні засоби. Посміхайтесь, схилийтесь до співрозмовника, кивайте, дивіться в очі. Показуйте, що ви уважно слухаєте і сприймаєте сказане.

Опрацювання техніки «активного слухання» (робота в парах) (20 хв.)

Мета: навчити уважно слухати співрозмовника, напрацювати навички активного слухання в розмові, засвоїти важливість слухання в розвитку критичного мислення (отримати більше інформації для прийняття рішень).

Тренер пропонує учасникам розділитися на пари. Кожний учасник в парі розказує як розпочався його ранок, а інший слухає, використовуючи техніку «активного слухання».

У ході обговорення учасники дають відповіді на такі питання: Чи змогли Ви дотриматися вимог активного слухання? Що вийшло найкраще? Які виникли складнощі при спілкуванні?

Вправа-рефлексія «Руки» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: надати можливість для розслаблення, зниження психоемоційного напруження, зняття втоми, відновлення психічної рівноваги і балансу, підвищення настрою, створити умови для засвоєння отриманого досвіду.

Тренер зачитує учасникам наступний текст, пропонуючи розслабитися і уявити все сказане.

«Сядьте на стілець, злегка витягнувши ноги й звисивши руки вниз. Постарайтесь уявити собі, що енергія втоми «випливає» з кистей рук у землю, — от вона струменіє від голови до плечей, перетікає по передпліччях, досягає ліктів, направляється до кистей і через кінчики пальців просочується вниз, у землю. Ви чітко фізично відчуваєте теплу важкість, яка сковзає по руках. Посидите так хвилини 1,5-2, а потім злегка потрясіть кистями рук, остаточно позбуваючись від своєї втоми. Устаньте легко, як пружина, посміхніться, пройдіться по кімнаті. Порадійте цікавим питанням, які задають навколишні (зрештою, вони не дають вам закостеніти й тренують ваше мислення й терпіння), постарайтесь відкрито й з повною готовністю йти назустріч людям, розмовляючи доброзичливо й спокійно».

3. Підведення підсумків заняття (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Кожному учаснику пропонується висловити своє розуміння того, що відбулось у групі: «Сьогодні мені сподобалось або не сподобалось».

Тренер дякує членам групи за роботу, підводить підсумки заняття і запрошує на наступну зустріч.

День четвертий. Заняття «Успішна людина, що мислить критично» (130 хв.)

Мета: формування стійкої мотивації до розвитку критичного мислення; узагальнення отриманих знань та вмінь щодо критичного мислення; ознайомлення із стратегією «сенкан», складання сенканів; формування навичок рефлексії, створення умов для усвідомлення сильних сторін і програмування до саморозвитку, для активізації внутрішніх ресурсів для самовдосконалення, формування образу успішної людини, здатної до критичного мислення.

Хід заняття

1. Організаційний момент

Привітання, повідомлення теми заняття. (5 хв.)

Вправа-розминка «Намалюй настрої» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: налаштування на групову роботу, формування сприятливої атмосфери в групі, надання змогу від рефлексувати свій стан.

Тренер звертається до учасників: «Підберіть кольорові олівці або крейду (можна взяти фарбу, гуаш тощо) і чистий лист паперу. Розслаблено, лівою рукою намалюйте абстрактний сюжет: лінії, колірні плями, фігури. Важливо при цьому повністю поринути у свої переживання, вибрати колір і провести лінії так, як Вам найбільше хочеться, у повній відповідності з вашим настроєм. Спробуйте уявити, що Ви переносите Ваш настрої на

папір, ніби матеріалізує його. Коли закінчите малюнок, переверніть папір і на іншій стороні листу напишіть 5-7 слів, які відображають Ваш настрій. Довго не думайте, необхідно, щоб слова виникали без спеціального контролю з Вашої сторони. Після цього ще раз подивіть на свій малюнок, перечитайте слова із задоволенням».

Учасники показують свої малюнки, супроводжують їх поясненням щодо свого настрою, далі тренер звертається до студентів: «Якщо настрої погані – можете порвати малюнок і викинути його, а якщо – хороший, поставити поруч на столі, повісити в рамочку на стіні тощо. Відчуйте, що це тільки настрої, Ви самі господарі свого стану і настрою, і можете зробити з ним все, що забажається».

Обговорення: Який настрій у нашій групі переважає сьогодні? Що вам захотілось зробити із своїм настроєм? Чий малюнок про настрій сподобався більше? Які є способи підняття настрою – собі та іншій людині?

2. Основна частина заняття

Вправа-практикум психологічний портрет «Критикана» (за В. Ягодніковою) (20 хв.)

Мета: сформувані уявлення про людину, яка критично мислить, підбити підсумки проведеної роботи з розвитку якостей критично мислячої людини; мотивувати до подальшого саморозвитку.

Тренер пропонує учасникам розглянути ознаки (якості), за допомогою яких можна визнати людину, що критично мислить:

- відкритість до інших думок;
- компетентність;
- інтелектуальна активність;
- допитливість;
- незалежність мислення;
- уміння дискутувати;
- проникливість;
- самокритичність.

Кожну якість студенти мають письмово описати за допомогою 2-3 речень, навести приклади сформованості вказаної ознаки, а потім представити у загальногруповому обговоренні.

Після цього на аркуші паперу в клітинку малюються 8 «олівців-стовпчиків», де відзначаються позначки 0 і 10 (найвища клітинка). Вказані якості людини, яка критично мислить, оцінюються кожним студентом, розфарбовуються різними кольорами, і представляються групі.

Запитання до обговорення: В кого вийшов найвищий «парканчик» із якостей? Чи рівномірно відображені якості? Чиї кольори паркану були найбільш цікаві і приємні для споглядання? Чи готові трудитися над тим, щоб досягти найвищого рівня розвитку цих якостей?

Вправа-практикум «Задача-проблема або Задача-помилка» (В. Козира) (10 хв.)

Мета: підвищити інтерес учасників до розв'язання логічних задач, застосовуючи критичне мислення.

До уваги тренера: стратегія «Задача – проблема» або «Задача – помилка» провокує учасників на активну пізнавальну діяльність, критичне осмислення теоретичного і практичного матеріалу.

Тренер пропонує учасникам задачу: «Шерлок Холмс і гарячий чай»:

-Хочете чаю? - Запитав господар будинку Шерлока Холмса, який прийшов до нього в гості.

- Так, - відповів гість. - От і добре, - сказав господар. - Солодкого? - Так, - підтвердив Холмс. - Я люблю гарячий чай, тому кладу в нього шматочки цукру тільки перед тим, як пити, - продовжував господар. - Розумніше це робити раніше, відразу, як вам налили чай, - порадив Шерлок Холмс.

Хто ж правий: господар чи Холмс і чому?

Обговорення у групі можливих варіантів рішення задачі, висловлення аргументів, відстоювання своїх думок.

Правильна відповідь: Правий Холмс. Якщо цукор покласти відразу в гарячий чай, то його температура тут же понизиться. Чим менше вона буде відрізняться від кімнатної, тим повільніше чай буде остигати.

Інформаційне повідомлення «Стратегія «Сенкан» або «Сенквейн» (В. Козира) (10 хв.)

Мета: ознайомлення учасників із стратегією розвитку критичного мислення «сенкан», зацікавити нестандартною формою викладу думок на емоцій.

Тренер знайомить учасників із наступним теоретичним матеріалом.

Слово «сенкан, сенквейн» походить від фр. *sing* - п'ять

Сенквейн – короткий неримований вірш з 5 рядків, винайдений американською поетесою Аделаїдою Крепс під впливом японської поезії. Техніка цього вірша ідеально підходить для розвитку образного мислення, концентрації знань, переосмислення отриманої інформації, вираження своєї позиції щодо теми, а також для вивчення нових понять.

Правила складання сенкана:

1-й рядок – 1 слово – головна тема чи об'єкт обговорення (іменник чи займенник).

2-й рядок – 2 слова, що описують властивості, ознаки, характеристики об'єкта (прикметники, дієприкметники).

3-й рядок – 3 слова, що описують дії, характерні для об'єкта (дієслова, дієприкметники).

4-й рядок – фраза з 4-х слів, де автор висловлює особисте ставлення до теми.

5-й рядок – слово-резюме, ключова характеристика або нова інтерпретація об'єкта.

Стратегія «Сенкан» є цікавою для учнів і має багато позитивних моментів: забезпечує міжпредметні зв'язки, розвиває творчі здібності учнів, викликає інтерес і навіть захоплення предметом, процесом навчання в цілому.

Тренер пропонує приклади сенканів з різних тем навчальних предметів:

1. Осінь Тепла і м'яка Крутиться, танцює, сміється Тільки сумно падає листя Почуття	8. Україна Красива, рідна Розвивається, бореться, воює Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці Європейська країна
---	---

Вправа «Складання сенкану» (20 хв.)

Мета: закріплення отриманих знань, мотивування учасників до розвитку критичного мислення.

Тренер пропонує скласти учасникам сенкани на вільну тематику, зачитати їх в групі, відзначити найбільш вдалі асоціації, метафори.

Вправа «Складання рекомендацій для товаришів» (за Л. Куземко) (10 хв.)

Мета: закріплення навичок групової роботи, підвищення інтересу до нетрадиційних форм навчання, розвиток критичного мислення.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в команди по 5-6 осіб, і скласти рекомендації для своїх товаришів щодо розвитку критичного мислення, використовуючи метод «гронування», де спочатку посередині аркуша пишеться центральне слово (наприклад, «критичне мислення»), і навколо нього збираються інші вислови, що вказують на способи розвитку. Кожна команда визначає опірні слова, ключові ідеї, які приймаються на колективному обговоренні всієї групи.

Вправа «Дерево мого успіху» (10 хв.)

Мета: розвивати вміння учасників рефлексувати, усвідомлювати свої сильні сторони, надати змогу запрограмувати себе на саморозвиток.

Матеріал: папір, фломастери.

Хід вправи: намалюйте дерево, а його складові підпишіть своїми основними рисами, які, на вашу думку, допомагають вам досягати успіху

Обговорення: учасники демонструють свої малюнки та інтерпретують їх.

Запитання до учасників: Які риси ви б хотіли додати ще? Як їх можна розвинути? Як ви вважаєте, коли ви зможете досягти найвищого рівня їх розвитку? Які кроки заплануєте для цього?

Вправа «Чого я навчився» (10 хв.)

Мета: допомогти тренеру членам групи отримати інформацію про почуття учасників, пов'язаних з процесом занять.

Учасникам пропонується оцінити окремі успіхи, яких їм вдалось досягнути, виходячи із запропонованої системи оцінок.

Вдалось досягнути повністю – 3 бали;

Вдалось досягнути частково – 2 бали;

В основному не вдалось – 1 бал;

Абсолютно не вдалось – 0 балів;

Параметри:

- Посилилось бажання дальшого розвитку, навчання.
- В процесі занять оволодів новими методами і прийомами.
- Став краще розуміти себе і інших, бачити в кожній людині позитивне.
- Став краще сприймати себе і інших.
- Зросла здатність виражати свої почуття.
- З'явилося глибше розуміння життєвих цінностей.
- З'явилося глибше розуміння цінностей і цілей своїх професій.

Після виконання даної вправи тренер може проаналізувати ті параметри, які в результаті оцінювання отримали найменшу середньоарифметичну оцінку по групі і зробити певні висновки, внести пропозиції учасникам тренінгу про напрямки подальшої роботи.

Вправа «Внутрішній промінь» (О. Фальова) (10 хв.)

Мета: зняття стомлення, знаходження внутрішньої стабільності, створення умов для активізації внутрішніх ресурсів для самовдосконалення, формування образу успішної людини, здатної до критичного мислення і відповідального прийняття рішень у будь-якій сфері свого життя.

«Для виконання необхідно прийняти зручну позу – сидячи або стоячи. Треба уявити, що усередині голови, у верхній її частині, виникає світлий промінь, який повільно й послідовно рухається зверху вниз і по шляху свого руху висвітлює зсередини всі деталі голови, шиї, плечей, рук тощо теплим світлом, що розслаблює.

Поступово розгладжуються зморшки, зникає напруга в області потилиці, розслаблюється складка на чолі, опускаються брови, заспокоюються очі, послабляються затиски в куточках губ, розслаблюються, опускаються плечі, звільняється від напруги шия. Внутрішній промінь ніби формує нову зовнішність спокійної людини, задоволеної собою й своїм життям, родиною, професією, колегами тощо».

Коментар для тренера: Цю вправу необхідно провести кілька раз, зосереджуючи свою увагу на русі променя зверху вниз. Закінчується вправа словами: «Я став новою людиною! Я став молодим і сильним, спокійним та стабільним! Я все роблю добре! Я критично мислю і відповідально приймаю рішення! Я зданий до продуктивної діяльності».

3. Підведення підсумків заняття. (10 хв.)

Мета: формування навичок рефлексії, оцінка проведеного заняття.

Кожному учаснику пропонується висловити своє розуміння того, що відбулось у групі: «Сьогодні мені сподобалось або не сподобалось».

Тренер дякує членам групи за роботу, підводить підсумки заняття.

Завершальна вправа «Подарунок» (5 хв.)

Мета: узагальнення позитивних емоцій від участі у тренінговому занятті.

Хід гри. Учасники встають у коло.

Інструкція: «Зараз ми будемо робити подарунки один одному. Починаючи з ведучого, кожний по черзі засобами пантоміми зображує якийсь предмет і передає його своєму сусідові праворуч (морозиво, їжачка, гірню, квітку й т.п.)». Вправа сприяє звершенню занять на позитивній ноті.

Література:

1. Багай Б. М. Технологія розвитку критичного мислення. Броди, 2017. 16 с.
2. Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе. Базові навички медіації однолітків. Навчально-методичний посібник / В. Л. Андрєєнкова, К. Б. Левченко, М. М. Матвійчук, О. В. Дацко. К.: ФОП Нічога С.О., 2020. 200 с.
3. Козира В. М. Технологія розвитку критичного мислення у навчальному процесі: навчально-методичний посібник для вчителів. Тернопіль: ТОКШПО, 2017. 60 с.
4. Куземко Л. В. Проблема формування у майбутніх педагогів критичного мислення та здатності вирішувати проблеми. *«Молодий вчений»*. 2017. № 3 (43). С. 417-421.
5. Міщенко С. А. Вчимось Жити Разом. Навички ефективної комунікації. URL: <https://vseosvita.ua/library/vcimoz-ziti-razom-12957.html>.
6. Мусійчук С. М. Розвиток критичного мислення студентів при вивченні іноземної мови. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2015. № 2. Ч.2. С. 63-67.
7. Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді (З досвіду роботи) / М. А. Бохан, Н. В. Башинська, Л. О. Забелло, І. М. Станевич та ін. *Житомирщина педагогічна. Електронний науково-методичний журнал*. 2018. №1 (9). URL: <https://imso.zippo.net.ua/?p=1179>.
8. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії: посібник для вчителя. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. 70 с.
9. Фальова О.Є. Психологічні ігри та вправи, що сприяють саморегуляції та самовдосконалюванню жінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2013. Вип. 46(2). С. 252-261.
10. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб., 2000. 187 с.
11. Ягоднікова В. В. Застосування технології розвитку критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*. 2009. Вип. 11(1). С. 190-196.